

PLANANALYSE 10^E EO WIJERS- PRIJSVRAAG

Rijksuniversiteit Groningen
Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen

Terry van Dijk
Chris Zuidema
Ferry van Kann
Wendy Tan
Kitty Gugerell

Wijers

eo wijers-stichting

voor ruimtelijke kwaliteit in de regio

De Eo Wijers-prijsvraag wordt financieel mogelijk gemaakt door bijdragen van

- Stimuleringsfonds Creatieve Industrie
- Ministerie Infrastructuur en Milieu
- Ministerie van Economische Zaken
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
- Regio Stedendriehoek
- Provincie Groningen
- Provincie Drenthe
- Provincie Overijssel
- Provincie Gelderland
- Provincie Utrecht
- Provincie Noord-Holland
- Provincie Zuid-Holland
- Provincie Flevoland
- Provincie Noord-Brabant
- Provincie Limburg

De 10^e Eo Wijers-prijsvraag “De Stedendriehoek - naar een energieneutrale stedelijke regio” plaatst de energietransitie van de Stedendriehoek (Apeldoorn, Brummen, Deventer, Epe, Lochem, Voorst, Zutphen) in de context van de economische concurrentiekracht van de regio en nieuwe vormen van governance.

De Eo Wijers-stichting vraagt naast de jurering bij iedere prijsvraag een kennisinstituut de ‘stand van het vak’ op te maken aan de hand van de prijsvraaginzendingen. Voor de 10^e prijsvraag viel de keuze op de Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen. Het onderzoek is uitgevoerd door: Terry van Dijk, Chris Zuidema, Ferry van Kann, Wendy Tan, Kitty Gugerell.

INHOUD

Plananalyse	3
Energieneutraliteit	5
Ruimtelijke kwaliteit	13
Economische concurrentiekracht	19
Governance	22
Tot besluit	28
Bronvermelding	30
Colofon	31

Terry van Dijk
Chris Zuidema
Ferry van Kann
Wendy Tan
Kitty Gugerell

PLANANALYSE 10^E EO WIJERS-PRIJSVRAAG

Rijksuniversiteit Groningen
Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen

In deze plananalyse beschouwen we de oogst van de 10^e Eo Wijers-prijsvraag in bredere context. In de context van de tijd, van het nationale en Europese beleid, van ontwikkelingen in het vak van de regionaal ontwerper. Een prijsvraag als deze kan immers een markering zijn in een debat. Het biedt een bestandsopname van hoe er wordt gedacht over een ruimtelijk vraagstuk.

De samenleving laat zich leiden door dromen. Ieder individu, iedere stad, elk land heeft zijn eigen paradigma's gemaakt die besluiten vormen. Over wat goed is. Of rechtvaardig. Over hoe beleid leidt tot gewenst effect. Over hoe het klimaat zich zal ontwikkelen. Dat de temperatuur stijgt. Dat het onze schuld is. Dat een betere wereld begint bij onszelf.

De droom van de energieneutraliteit drijft beleidsmakers in de Stedendriehoek. Zij zien dat als een noodzaak voor een duurzame toekomst. Die bovendien bij geslaagde uitwerking hun Stadsregio op de kaart zal zetten. Op weg naar die droom hebben zij Eo Wijers-prijsvraag aangegrepen om zicht te krijgen op de route naar energieneutraliteit.

Regionaal ontwerpers vertalen de bestuurlijke droom naar de ruimtelijke werkelijkheid. Het is een *reality check*. Wat betekent het ruimtelijk om het energieverbruik zo fors terug te brengen en duurzame productie zo ver omhoog? Welke kansen biedt dit specifieke gebied? Welke wijze van inpassing voegt bovendien kwaliteit toe? Als bestuurders verhalenvertellers zijn over wat we zouden moeten willen, dan zijn ontwerpers de uitvinders van de verhalen over het hoe we dat kunnen bereiken.

PLANANALYSE 10^E EO WIJERS-PRIJSVRAAG

De kracht en missie van het regionale ontwerp is de samenleving bewust te maken van een nog ongekende en waardevolle ruimtelijke ontwikkelingsrichting. Ontwerpen is mogelijkheden verkennen. De reeks mogelijke oplossingen voor een ruimtelijke uitdaging is groot, maar onttrekt zich vrijwel geheel aan ons bewustzijn. Niet alles wat mogelijk is, is bewust door iemand bedacht, overwogen en uitgetekend. De oplossingsruimte moet verkend worden. De daad van het ontwerpen is een verkenningstocht, de oplossingsruimte in.

Het unieke van de ruimtelijk ontwerper is diens vermogen tot inbedding en verbinding van functies. Omdat de veelheid aan wensen ten aanzien van de ruimte in de dagelijkse realiteit vooral tot wrijving en vaak dissensus leidt, is het de toegevoegde waarde van de ontwerper die wensen te overstijgen en in dialoog met de ruimte

zelf tot een zoekrichting voor de toekomst te komen. De politiek denkt aan het nu, aan wat het individu wil. De ontwerper gaat over het straks, wat er ruimtelijk kán en wat de samenleving nódig heeft.

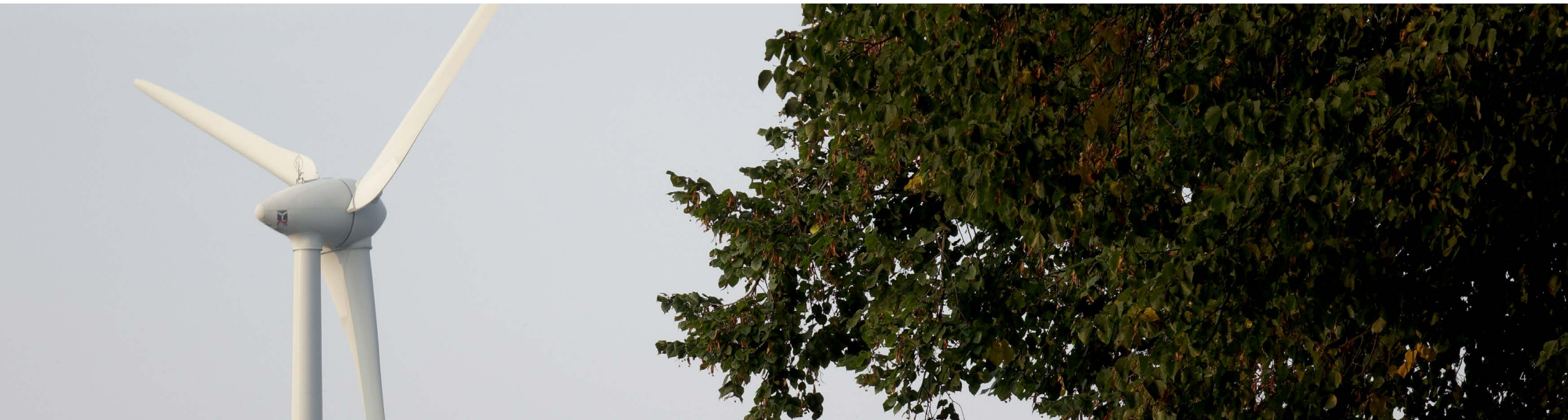
Het is daarom onmisbaar in elk regionaal ontwerp **1)** een grondige gebiedsanalyse, en **2)** een trendanalyse, die op een haast vanzelfsprekende en tegelijkertijd verrassende wijze samenvloeien in een **3)** wenselijke en mogelijke toekomst. De ontwerper heeft een unieke rol door de samenhang der dingen te onderzoeken, begrijpen en benutten. De ontwerper kan ook als enige, zeker in een prijsvraag, radicale voorstellen doen, die mensen in andere rollen binnen het systeem niet zouden uiten.

Met de nieuwe Omgevingswet, en dus het Omgevingsplan, wordt dit ambacht nog belangrijker. Gemeenten kunnen het plan zo 'breed' maken, als zij willen: van de doelstelling van "een goede ruimtelijke ordening" (WRO) wordt nu het bredere en meer kwalitatieve "een goede fysieke leefomgeving" (OmgW) gemaakt, waarin nadrukkelijk regels uit uiteenlopende planfiguren ten aanzien van functies en locaties, in samenhang worden ondergebracht. Het moet integraler worden en met meer visie bovendien.

Zoals velen keken wij reikhalzend uit naar een veelbelovende en radicaal nieuwe integrale benadering onder de inzendingen. De diverse pluimages die deelnemen aan ontwerpteams kunnen leiden tot een *fusion* die in een normale werksituatie niet ontstaat. Zouden er vanaf nu nieuwe verhalen worden verteld over de weg naar een duurzame toekomst?

Het juryrapport toont en bespreekt de diverse inzendingen. De wens tot het duiden van concrete regionale bruikbaarheid staat daarin centraal. Wij nemen het omgekeerde perspectief - van buiten naar binnen: wat betekenen de inzendingen voor het meer generieke debat over energie en ruimte?

We volgen daarbij de vier belangrijkste jureringscriteria: energieneutraliteit, ruimtelijke kwaliteit, economische concurrentiekracht en governance. Voor elk van de criteria wordt eerst het begrip zelf beschouwd. Daarna volgt een reflectie op de inzendingen. En tot slot een discussie over wat de inzendingen zeggen over het vakgebied.

ENERGIENEUTRALITEIT

De uitvraag van de Eo Wijers-prijs verwoordt de wens om gegeven de ambities van onze samenleving vandaag “... te komen tot uitvoerbare strategieën en concepten, inclusief inspirerende voorbeelden, om energieneutraliteit in 2030 te bereiken”.

Dit is een veelgehoorde wens en op allerlei niveaus zien we wisselende collectieven die zich inspinnen voor vernieuwingen in ons energiesysteem. Het huidige systeem draait nog steeds vol op fossiele brandstoffen, al groeit het aantal zonnepanelen, windturbines en gerenoveerde, beter geïsoleerde woningen met de dag.

Het staat buiten kijf dat we slimmer om zullen moeten gaan met energie en tegelijkertijd ruimte moeten vinden om nieuwe energietechnieken op een verstandige manier een plek te geven in onze landschappen. Diverse studies laten zien dat het om een stevige ruimtelijke uitdaging gaat.

Reflectie op het begrip ‘energietransitie’

Laten we beginnen met de stand van zaken rondom de zogenaamde energietransitie. De idee van transitie is zeker niet nieuw. In 2001 publiceerden Jan Rotmans c.s. al hun veelvuldig geciteerde artikel over transitie management met daarin aandacht voor het thema energie. In het Vierde Nationale Milieubeleidsplan van 2001 werd door het Rijk deze gedachte van het transitie management ook expliciet gekoppeld aan een streven naar een duurzaam energiesysteem. Dat is toch al even geleden.

Maar het valt ons in Nederland niet mee dit streven daadwerkelijk vorm te geven. Na Malta staan we onderaan in de lijstjes van de Europese Unie, met slechts 5% duurzame energieopwekking. Het transitie-denken helpt ons weliswaar grip te krijgen op het lastige van de energietransitie, maar omzetten in echt handelen blijkt minder evident.

Wellicht ligt dit gebrek aan handelen veel meer in de moeilijkheid om in ons strak gereguleerde, geplande en dichtbevolkte land ruimte te vinden voor de energietransitie dan we soms denken. Het feit dat de inzendingen hier ook zichtbaar moeite mee hebben is dan, tegen de achtergrond van onze Nederlandse planningscultuur, niet verrassend.

ENERGIENEUTRALITEIT

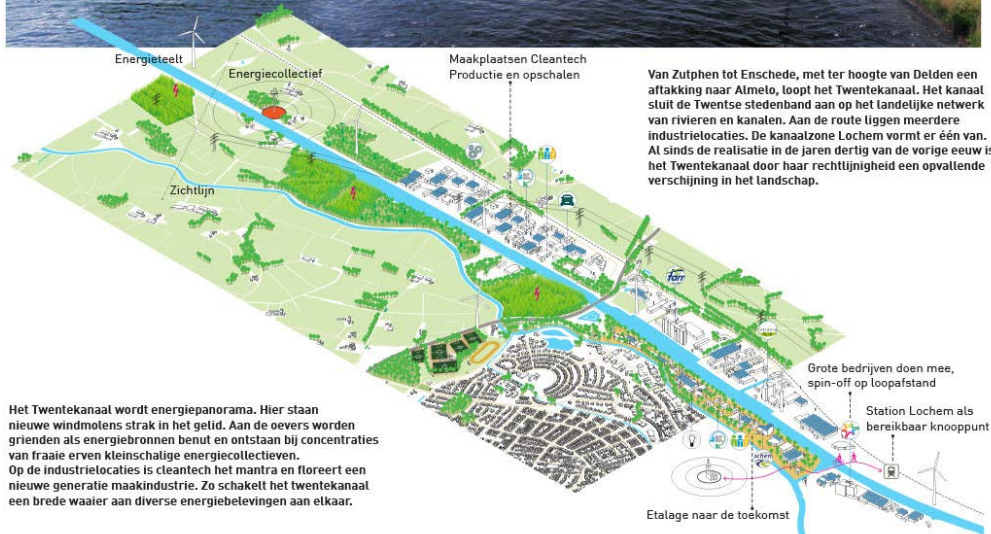
Kenmerkende aspecten in het transitie-denken zijn vooral het non-lineaire verloop van transities, waarbij in feite steeds een soort s-curve wordt voorgesteld, en de gelaagdheid waarin een transitie plaatsvindt. Centraal is het ontstaan van nieuwe technologische, sociale en economische innovaties op het laagste schaalniveau, wat wel wordt aangeduid als het

micro of 'niche' schaalniveau. Onder invloed van grote maatschappelijke en culture verschuivingen op het hoogste macro of 'landschap' niveau is het dan de bedoeling dat deze innovaties worden geprikkeld, gesteund of gebruikt door de samenleving, zoals bijvoorbeeld het gebruik van zonnepanelen door een steeds meer milieubewuste samenleving.

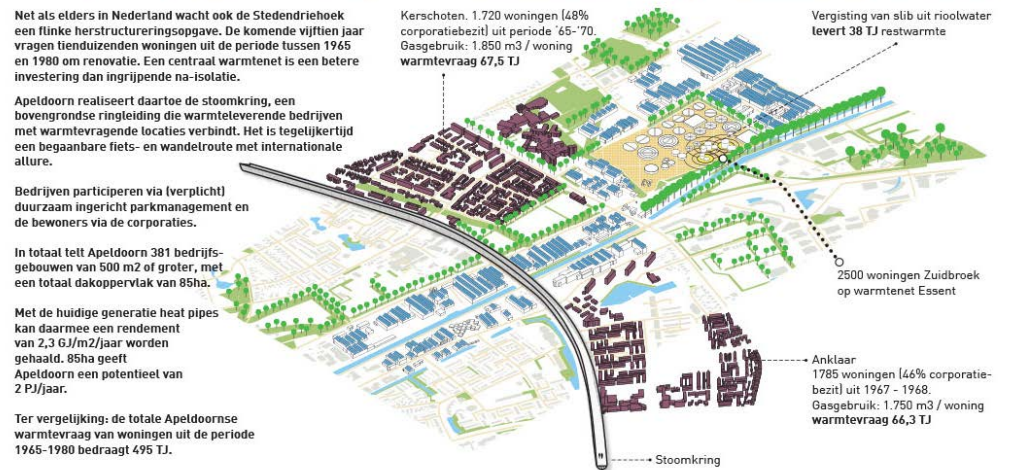
Juist wanneer innovaties elkaar versterken en gaan opschalen kan het snel gaan. Dan treedt een versnelling in het transitieproces in werking waarbij een beweging kan ontstaan waarbij bestaande regels, technieken en maatschappelijke verbanden gaan veranderen; wat wel als meso of 'regime' niveau wordt aangeduid.

Een transitie, simpel gezegd, is dan het gevolg van lokale innovatie en een verschuivingen in denken en doen die leidt tot een ander sociaal en technisch systeem. Toch, het is en blijft ergens een wat abstract verhaal.

ENERGIEPANORAMA TWENTEKANAAL

STOOMKRING APELDOORN

Bron: Schakelen, context pagina 15

ENERGIENEUTRALITEIT

Reflectie op 'energie-neutraliteit'

Zo is er in elk geval de grote onbekende: waarnaar beweegt de transitie nu eigenlijk? Daarover is minder overeenstemming dan vaak impliciet aangenomen wordt. Het uitspreken van de droom van energieneutraliteit is één van de einddoelen, zoveel is helder. Maar op welk schaalniveau, in elke wijk en stad?

Bovendien, wat is nu precies energieneutraal? Gaat het om patronen van productie en consumptie in één gebied? Horen grote stromen van voedsel, producten en afval in onze globaliserende wereld hier bij? Veel van de inzendingen lijken nog onvoldoende grip te hebben op wat nu precies energieneutraal is. Liever laten ze dit in het midden. Dit begint eigenlijk al op het meest basale niveau, waarin zeer oppervlakkige kennis van het fenomeen 'energie' meteen al richting moet geven aan ruimtelijke vraagstukken.

Met energieneutraliteit spreken we over een balans tussen de in- en uitstroom van energie. Er blijft iets gelijk, of anders gezegd, er is iets in evenwicht. Maar wat dan precies? De energie, is soms het antwoord dat als vanzelf naar boven lijkt te komen. Maar als we ons realiseren dat de Eerste Wet van de thermodynamica stelt dat we energie noch kunnen produceren, noch kunnen verliezen, is het helder dat we minimaal taalkundig een probleem hebben. Als we ook rekenschap geven van de Tweede Wet en beseffen dat de kwaliteit van energie over tijd ook

automatisch achteruit gaat, kunnen we eigenlijk niet om het concept kwaliteit van energie heen. Deze kwaliteit van energie staat ook bekend als exergie, zoals bijvoorbeeld Van Kann (2015) heeft uitgewerkt in relatie tot de planologie.

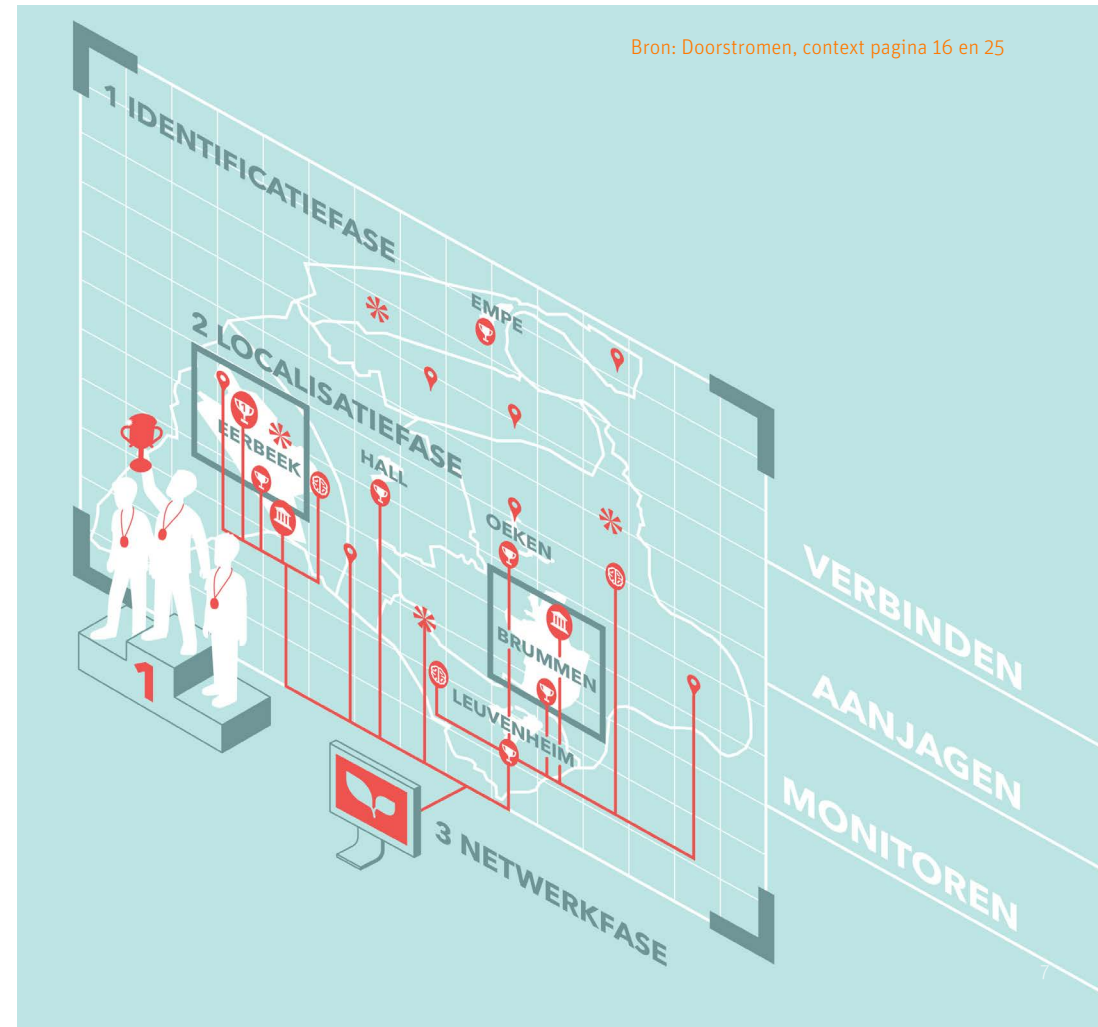
Dat klinkt abstract, maar is wel fundamenteel, ook voor de ruimtelijke orde. Relevant voor de regionale schaal is in ieder geval dat elektriciteit en warmte (twee verschillende energievormen) simpelweg niet hetzelfde zijn. Ook al zijn het beide energievormen en zelfs in het geval dat we van beide vormen evenveel hebben (in Joules), dan nog zijn ze niet in dezelfde mate voor verschillende processen te benutten. Hun kwaliteit is simpelweg niet gelijk, met warmte als een 'lagere' vorm van energie. Het opladen van de smartphone met behulp van de warmte van bijvoorbeeld een kop koffie is helaas nog steeds een no-go, ondanks dat het aantal Joules op zich voldoende is. Omgekeerd zou zelfs de batterij van de smartphone elektriciteit kunnen leveren voor een warmhoudplaatje onder het koffiezetapparaat.

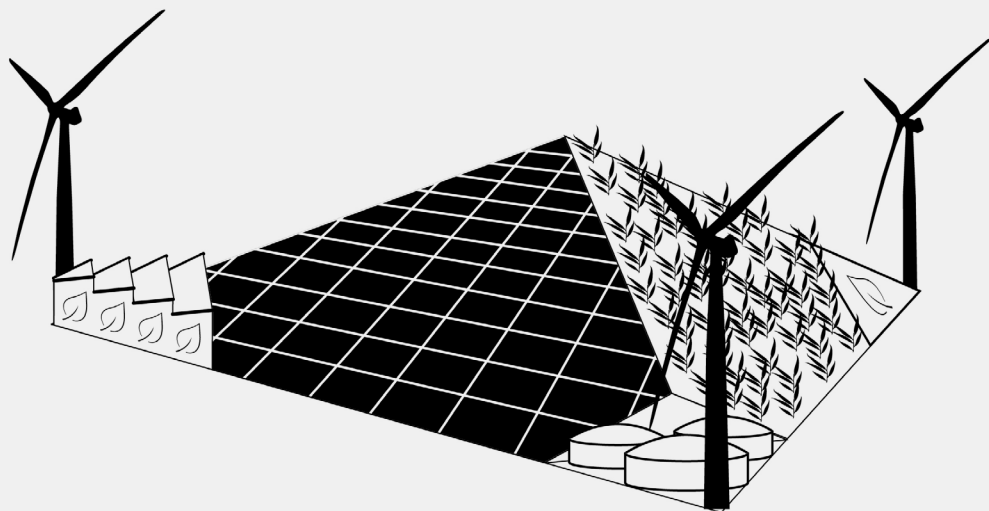
Tussen het aanbod van energiebronnen in een regio en het eindgebruik voor diverse functies zit daarom een aantal cruciale schakels die een samengesteld systeem moeten vormen. Dus hoewel er verbeteringen nodig zijn in diverse deelsystemen van elektriciteit, warmte, koude en efficiency, gaat het bij de energietransitie uiteindelijk om een samenspel van het geheel. Dat is bij uitstek een ruimtelijk vraagstuk.

We mogen daarbij juist als ruimtelijke denkers het fenomeen schaal niet vergeten. Zo mag vraag worden gesteld of elke individuele regio op autarkische basis wel energieneutraal moet willen zijn. Immers, de ruimtelijke consequenties zijn enorm. Laten we de Stedendriehoek eens nemen. Laten we aannemen: we nemen het gemiddelde van Nederland en omdat

dit inclusief grote industriële complexen en andere grootverbruikers is, veronderstellen we dat ook de Stedendriehoek hier mede een verantwoordelijkheid voor heeft. Dus nemen we naar rato van inwoneraantal een deel van de Nederlandse energievraag.

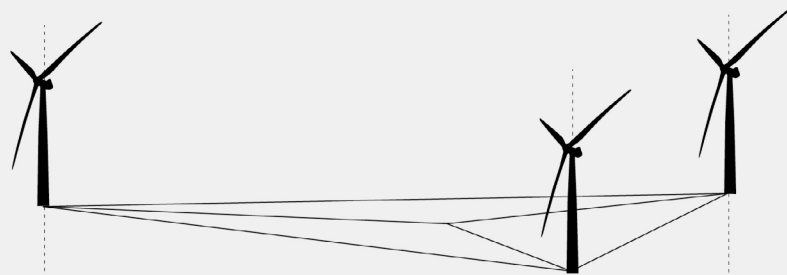
Bron: Doorstromen, context pagina 16 en 25

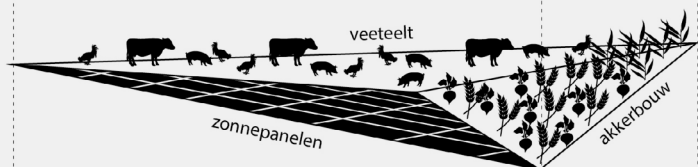

Onderdelen van de Groene Fabriek

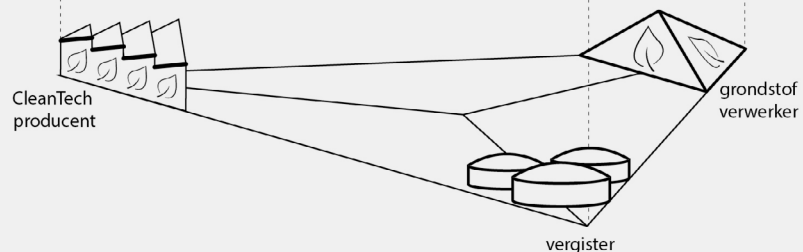
windmolens
als markering van
Groene Fabrieken

leveranciers
van CleanTech
grondstoffen, voedsel
en zonne-energie

producenten
van CleanTech
producten en
duurzame energie

ENERGIENEUTRALITEIT

Voor de Stedendriehoek gaat het dan om ongeveer 80 PJ per jaar. Als daarvan ruwweg 2/3 elektriciteit is en 1/3 warmte uit biomassa; wat betekent dat dan? Stel de elektriciteit komt uit windmolens, omdat per km² in Nederland windmolens voorlopig nog het meest efficiënt zijn, en we nemen een productiebos met snoeihout voor de warmte. Dan zou dat neerkomen op ongeveer 600 km² windmolens en een kleine 1000 km² bos. De stedendriehoek zelf is 1100 km² groot.

Deze ruwe calculatie leert ons twee cruciale zaken. Ten eerste wordt duidelijk dat deze opgave ondanks haar omvang dus niet onmogelijk is. Zeker met extra maatregelen als het ook veelvuldig gebruiken van zonnepanelen, efficiencyverbeteringen en bijvoorbeeld kansen voor water en geothermie. Een perspectief had dus gemaakt kunnen worden dat wél in de buurt van een energie neutrale regio komt. Ten tweede is ook helder dat de impact enorm zal zijn. Dat had op zichzelf ook weer om discussie onder de inzendingen gevraagd.

Eenzijds is het een discussie rondom de vraag of het niet slimmer is te bezien welke rol een regio kan spelen in een breder speelveld van initiatieven en specialisaties, met energieneutraliteit als streven op een hoger schaalniveau. De ene regio heeft overproductie, de andere is goed in opslag en weer een andere in de conversie van energievormen. Dit is ook bij uitstek een ruimtelijk vraagstuk, juist omdat regio's dan onderzoek moeten gaan naar hun eigen kwaliteit en potenties.

Anderzijds zijn er vragen op het grensvlak van de ruimtelijke orde en energie die verder gaan dan wat er per km² kan. Het gaat er vooral om welke vormen van energie op welke plek nodig zijn, welke van deze vormen aanwezig zijn of opgewekt kunnen worden, hoe deze vormen van energie ruimtelijk slim gekoppeld kunnen worden en hoe via de cascadering van grondstoffen of warmte deze energie ook beter te benutten is. Het zijn vragen die dwingen tot een integraal ruimtelijk perspectief op hoe landgebruikfuncties gekoppeld en gecombineerd kunnen worden.

We hebben energieneutraliteit uitgewerkt als:

- Wordt het lokale energiepotentieel benut?
- Wordt zowel consumptie als productie benoemd?
- Wordt de energiebalans voor het gebied bepaald?
- Wordt de regionale energiebalans verbonden met de nationale?

ENERGIENEUTRALITEIT

Reflectie op de inzendingen

De politieke retoriek en definitiekwesties daargelaten, het werkelijk bereiken van energieneutraliteit is een doelstelling waarvan de haalbaarheid nog niet is aangetoond. Een goed uitgewerkte test case kan laten te zien of en hoe het mogelijk is een transitie naar energieneutraliteit te maken, zou bijzonder waardevol zijn. De inzendingen zouden dan verder moeten gaan dan de ruwe calculatie die zojuist eenvoudig gemaakt is.

Helaas lukt het de inzendingen niet deze stap naar een echte test case te maken. Scherp beschouwd slaagde geen van de deelnemers in het komen tot een concreet en wenkend perspectief waarmee energieneutraliteit op een termijn van 15 jaar dichtbij komt.

Dat kan verschillende dingen betekenen. Het is nog al wat om binnen 15 jaar energieneutraal te worden. Een uitdaging die deelnemers vooral moest prikkelen om met radicale ideeën te komen. Maar wellicht was het een onderschatting door de regio van de omvang van de uitdaging die ze aan de deelnemers aan de prijsvraag voorlegde. In het juryrapport wordt dan ook genuanceerd geconcludeerd dat de uitdaging van energieneutraliteit en daarmee de vraag aan de deelnemers wellicht té complex was.

Daar valt echter meer over te zeggen. Sterker nog, juist door hierop te reflecteren laat deze jaargang van de Eo Wijers prijsvraag een aantal zeer relevante lessen zien.

Wat de inzendingen laten zien is dat energie binnen de disciplines van het ruimtelijk ontwerp en de planologie nog een thema is waar onwennig

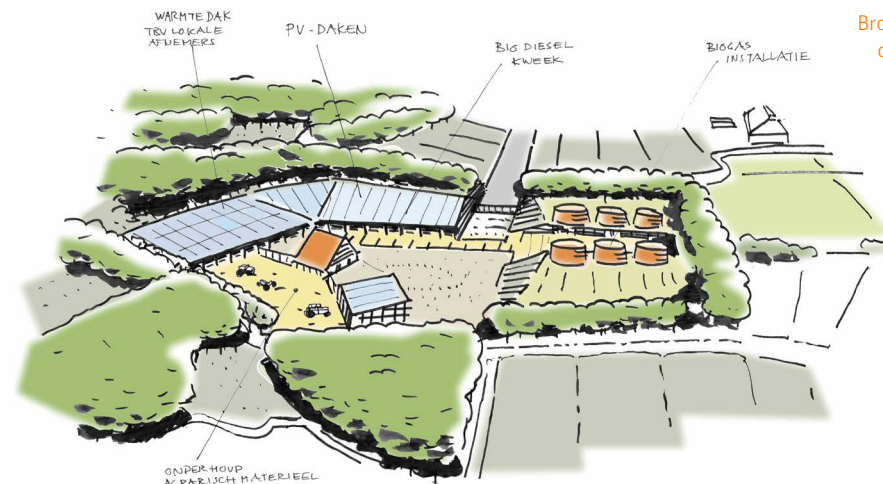
op gereageerd wordt. Vooral lijken de dimensie van het vraagstuk én de technische verschillen tussen bijvoorbeeld elektriciteit en warmte soms nagenoeg onbekend.

Eenzijds is dit opvallend omdat er toch al enige jaren op zowel nationaal als internationaal wordt gesproken over energie in relatie tot de ruimtelijke orde. Zo is het begrip 'energielandschap' al een jaar of vijftien in omloop, onder andere geïntroduceerd door professor Micheal Pasqualetti in 2000, maar ook in Nederland beschreven in boeken als 'Energienlandschappen, de 3^e Generatie' (Noorman en De Roo, 2011) of 'Sustainable Energy Landscapes' (Stremke & Van den Dobbelsteen, 2012). Hoewel sommige inzendingen een stap verder gaan dan de in deze boeken besproken kennis, zijn er ook inzendingen die nog nadrukkelijk hierbij achterblijven.

Anderzijds, dat energie voor veel inzenders nog een kwestie van pionieren lijkt is ook opvallend omdat al erg veel concepten de laatste jaren in de literatuur, praktijk én media aan bod zijn gekomen. Het zijn thema's variërend van energiezuinig bouwen, warmte netwerken, energiecoöperaties, de bio-based economie tot de problematische inpassing van o.a. windmolens in het landschap. Mooie en praktisch voorbeelden zijn er ook. De 'warmtering' die door het project 'Synergie tussen Regionale Planning en Exergie' is ontwikkeld voor Parkstad Limburg en ook politieke aandacht trok is al van 2007 (Van Kann 2015). Het zelfde project hield zich ook bezig met warmte cascades, opnieuw een nadrukkelijk ruimtelijk concept waarin functies op een slimme manier energie veel efficiënter benutten door na geschakeld te zijn.

Het overgangsgedebied Veluwe-IJsselzone is een ruimtelijk zeer gedifferentieerd gebied met een vanouds kleinschalige agrarische structuur. Het energie-erf maakt energieproductie op een hoger schaalniveau dan dat van de individuele ondernemer mogelijk en daagt uit tot coöperatief ondernemerschap. In de kleine gemeenschappen kunnen deze erven uitgroeien tot interessante semi-openbare ruimten. De omgeving biedt een rijk arsenaal aan middelen om het energie-erf landschappelijk in te passen: houtwallen, boomgroepen, bosranden.

Bron: Mitochondria, context pagina 15

ENERGIENEUTRALITEIT

Maar er is meer, PowerMatching city is een experiment in Groningen dat laat zien hoe bewoners op buurtniveau hun vraag naar elektriciteit kunnen 'matchen' met wat ze zelf opwekken; dorpsmolens zijn mooie voorbeelden in onder andere het Friese Reduzum en Pingjum en het Duitse Jünde staat model voor de zogenaamde biodorpen, waar nu ook in Nederland mee wordt geëxperimenteerd. Het zijn voorbeelden die laten zien wat er wél kan. Bovendien zijn ze een inspiratie voor een breed perspectief op verschillende aan elkaar gekoppelde cruciale maatregelen en actoren in de energietransitie. Het is dan ook te simpel te stellen dat de uitdaging van energieneutraliteit te groot en te complex is voor een prijsvraag.

Er zijn zeker inzendingen die aan deze discussie bijdragen, soms op creatieve en verfrissende wijze. Doorstromen wijst bijvoorbeeld op de kansen voor een warmtenet, de Blauwe Kracht doet dit voor water en ondersteunt dit ook door heldere berekeningen, De Groene Fabriek doet iets vergelijkbaars voor biomassa, De Verbindende Kracht probeert energieproductie slimmer te maken door overschotten te benutten, en vooral Hub Vooruit en S3H-BTK geven een breder en meer integraal beeld. En toch, geen van de inzendingen komt echt verder dan geïsoleerde cases, één centraal thema of een vrij ruwe schets. We zijn, zo laten de inzendingen zien, als ruimtelijke ontwerpers en planologen kennelijk nog niet toe aan de broodnodige integrale en weldoordachte perspectieven.

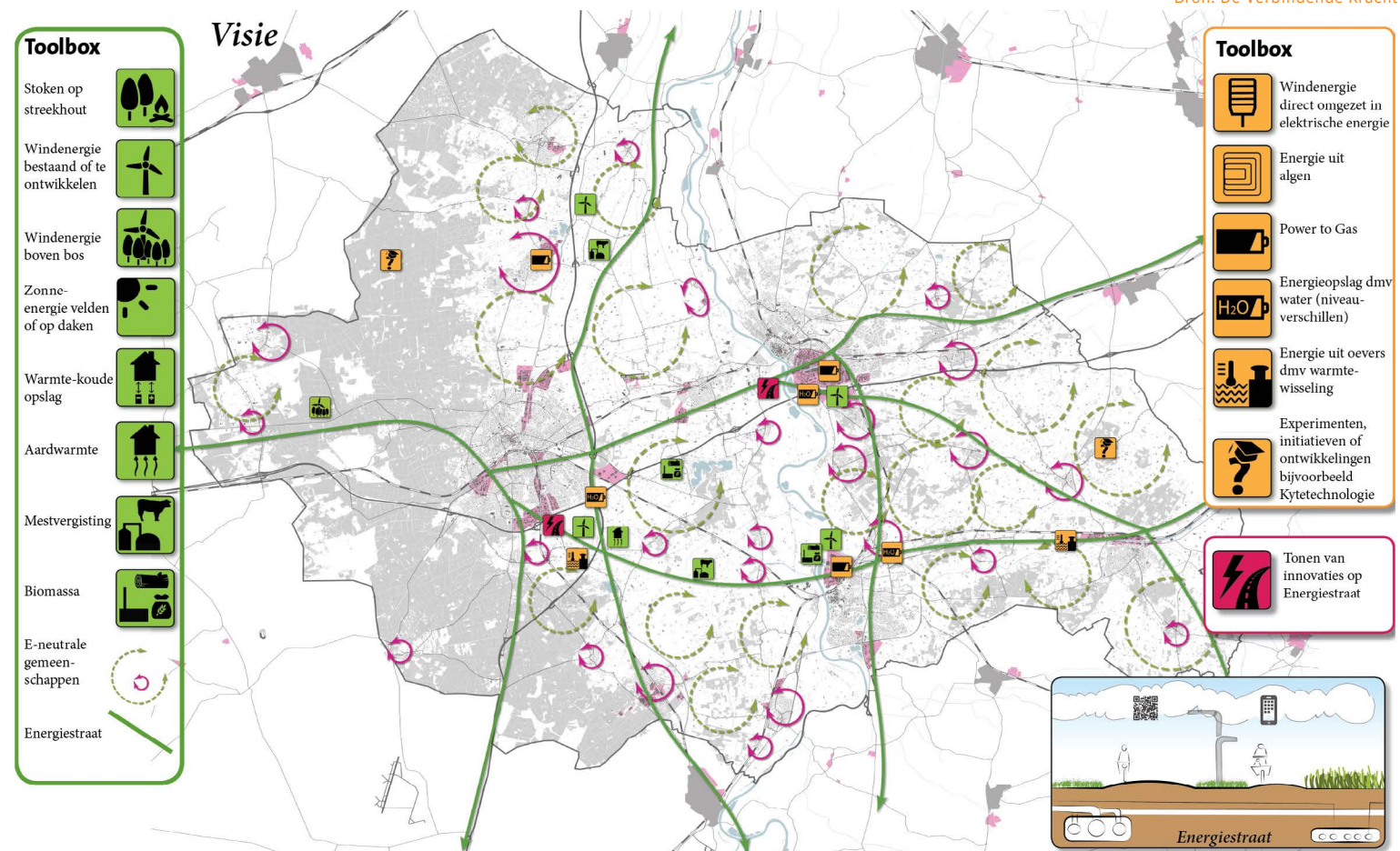
Deze integrale perspectieven zijn niet alleen noodzakelijk voor de balans in het energiesysteem. Tevens zijn ze van belang omdat er vele uiteenlopende maatschappelijke systeemveranderingen zijn gekoppeld aan het thema energie. Immers, de energietransitie zal invloed uitoefenen op vele uiteenlopende maatschappelijke sectoren, variërend van bijvoorbeeld zorg, mobiliteit, landbouw, ICT of het bankwezen. Het eindbeeld van een transitie en

hoe deze transitie kan of zou moeten verlopen is dan ook nadrukkelijk onderdeel van een zoektocht. Een zoektocht die wederom niet zonder haar ruimtelijke inbedding kan; vooral in het bezien hoe uiteenlopende functies, belangen en systemen aan elkaar gekoppeld kunnen en moeten worden.

Onder de inzendingen voor de prijsvraag voor energieneutraliteit in de Stedendriehoek bevonden

zich enkele fraaie voorbeelden van relaties van energiesystemen met het bredere ruimtelijke en sociale systeem. Dat gold zeker voor De Verbindende Kracht (zie onder), Mitochondria, De Groene Fabriek, S3H-BTK, Schakelen en Doorstromen. Houtproductie, ecologie en wind zijn aan elkaar te knopen op een synergetische wijze.

Bron: De Verbindende Kracht

ENERGIENEUTRALITEIT

Energie, wonen, werken en transport kunnen in knooppunten of 'hubs' samenkomen en elkaar ook versterken. Tevens zijn enkele logische koppelingen ook goed scherp gemaakt, zoals tussen landbouw en energie (Groene Fabriek en Plan Ortolaan), energie- en weginfrastructuur (Kracht Tour, Parels aan het Spoor) of met identiteit (Navitus Loci) en burgerinitiatief (Schakelen, verbindende Kracht, Nieuwe Kijk op Energie).

Hiermee komt ook naar voren dat de zoektocht naar een integratie tussen het energiesysteem en het bredere ruimtelijke en sociale systeem beter begrepen wordt binnen veel van de inzendingen dan de meer 'technische' kant van energie. Maar ook hier is een nuance op zijn plaats.

Echt brede perspectieven op hoe een energietransitie nu ruimtelijk kan worden geïntegreerd met het bestaande landschap zijn spaarzaam onder de inzendingen. Veel inzendingen bevatten sectorale en partiële

oplossingen. Of zoals het juryrapport dat terecht stelt: "Per inzending wordt echter vaak selectief gefocust op één of enkele veelal bestaande en beproefde vormen, waardoor de bijdrage aan energieneutraliteit te gering is of technisch, landschappelijk en qua draagvlak minder realistisch."

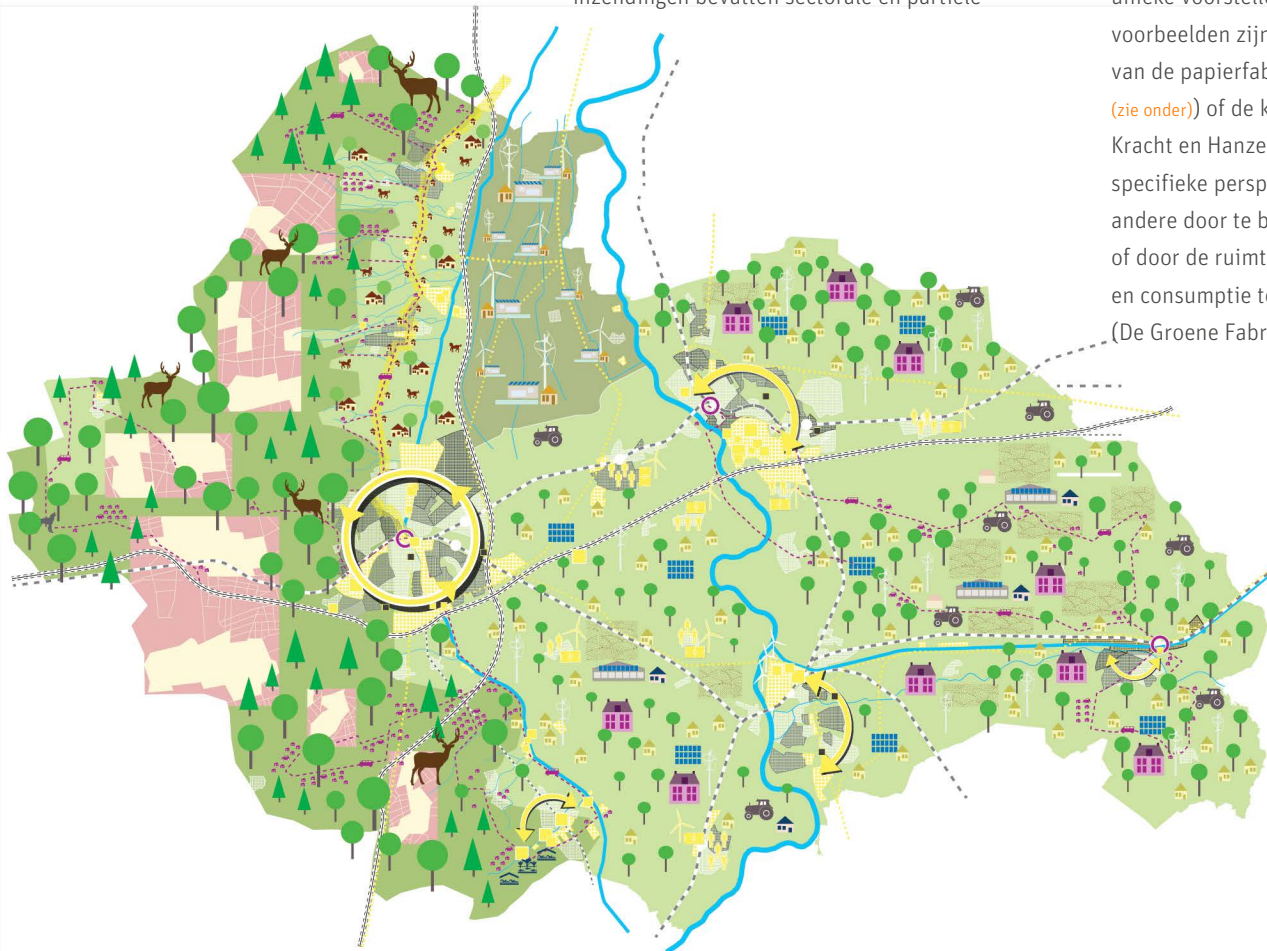
Daarbij komt dat de goede voorbeelden niet regio specifiek waren en feitelijk overal toepasbaar zijn. Positieve uitzonderingen van voor de regio unieke voorstellen waren er gelukkig ook. Losse voorbeelden zijn het benutten van de restwarmte van de papierfabrieken (Doorstromen, Schakelen (zie onder)) of de kansen van de IJssel (Blauwe Kracht en Hanzestad Zutphen). Bredere regionaal-specifieke perspectieven zijn er ook, onder andere door te benutten wat er al is (Schakelen) of door de ruimtelijke samenkomst van productie en consumptie te vertalen naar ruimtelijke keuzes (De Groene Fabriek).

Reflectie op het vakgebied

De deelnemers laten zien dat ontwerpers en planologen nog grote moeite hebben om zich één van de grootste maatschappelijke en ruimtelijke uitdagingen van onze tijd in haar omvattendheid eigen te maken.

Dat jammer en zorgelijk. We blijken als vakgemeenschap onvoldoende in staat een bijdrage te leveren aan de maatschappelijke discussie over deze energietransitie, laat staan dat we in staat zijn deze discussie mede vorm te geven. Dat vormgeven is echter een cruciale schakel waar ruimtelijke ontwerpers en planologen van grote waarde kunnen zijn. Juist door het concreet en visueel maken van de uitdaging en haar oplossingen en er institutionele ontwerpen aan te verbinden.

Vooral lijkt het erop dat onvoldoende wordt gezocht naar hoe energie ook kan leiden tot een versterking van bestaande en regio-specifieke kwaliteiten, zoals door het creëren van een nieuwe economie, recreatie of *leisure*, banen of het genereren van lokale baten ten behoeve van wijken en dorpen. Daartoe is het eerder genoemde brede perspectief op de regio nodig, waarin energie wordt verbonden aan het fysieke en sociaal-economische landschap.

ENERGIENEUTRALITEIT

Inbedding, fysiek en sociaal economisch, vormt daarmee een cruciale opstap om beter te begrijpen wat een energietransitie nu echt regionaal betekent. De nog altijd meer op beleid gerichte denkwijze die uit het transitie denken voortkomt kan zo nadrukkelijk baat hebben bij een inbedding in haar ruimtelijke en sociale context.

Ruimtelijk ontwerp is dan niet zozeer het ontwikkelen van wenkende eindbeelden. Meer is ze dan onderzoekend ontwerp. Ze visualiseert, confronteert en kan daarmee meteen spanningsvelden tussen functies en belangen in het institutionele speelveld blootleggen. Ruimtelijk ontwerp en ook haar toepassing in de praktijk, verwordt dan tot wat het transitie-denken omschrijft als een zogenaamde 'niche'. Maar

minder gaat het dan om niche met technische of economische experimenten en innovatie. Het gaat dan om experimenteren en innoveren in hoe energie kan worden verbonden met het fysieke, sociaal-economische en institutionele landschap: wat door De Boer en Zuidema (2015) omschrijven als een 'gebiedsgerichte niche'.

Waar de inzenders maar beperkt in staat blijken een breed en integraal perspectief te bieden, zijn er wel aanzetten voor gebiedsgerichte niches. Sommigen doen dit vooral door functies en kansen te combineren, anderen zijn meer prikkelend en radicaal.

Dat desondanks geen van de initiatieven de sprong echt naar energieneutraliteit weet te

bewerkstelligen roept echter wel een extra vraag op over hoe prikkelend en radicaal de voorstellen kunnen zijn. Enerzijds kan theoretisch energieneutraliteit natuurlijk worden nagestreefd. Dit is echter dusdanig radicaal dat het woord prikkelend wellicht niet langer van toepassing is. Daarmee roept de prijsvraag dan ook een extra vraag op: hoe radicaal we willen zijn?

Wellicht werd ook de opdracht opgevat als een zoektocht naar een autarkisch systeem. Maar waarom eigenlijk? Immers, er is nergens gesteld dat het vraagstuk van energieneutraliteit in de Stedendriehoek tot autarkie moet leiden. Ze kan ook best worden opgevat als een zoektocht om in te zetten op specifieke kansen in deze regio en vervolgens overschotten en tekorten (in balans)

met andere regio's uit te wisselen. Wederom lijkt het duidelijk dat we als vak-gemeenschap nog moeite hebben om de omvang van de energietransitie goed te bevatten. We missen vaak de benodigde technische kennis, hebben moeite de extreme ruimtelijke implicaties te overzien, hebben nog weinig gevoel bij hoe energie wel in ons fysieke en sociaal-economische landschap is te integreren en, ten slotte, weten nog niet goed te herkennen welke specifieke kansen deze transitie voor uiteenlopende gebieden oplevert.

Energie en ruimtelijke ordening hebben elkaar heel hard nodig, maar blijken in deze prijsvraag nog grotendeels vreemden van elkaar.

RUIMTELIJKE KWALITEIT

Uiteraard worden inzendingen voor een regionale ontwerpprijsvraag beoordeeld op de ruimtelijke kwaliteit van de plannen. Een ontwerp ontleent immers haar positieve effect aan het appeal dat er van uit gaat. Wanneer we ons een voorstelling maken van hoe onze wereld er uit zou komen te zien door de uitvoering van het plan, dan willen we dat ons hart een sprongetje maakt. Een nieuwe droom wordt geboren.

Reflectie op het begrip 'kwaliteit'

Kwaliteit is een ongrijpbaar begrip, hoewel velen hebben geprobeerd het te objectiveren. En dat verklaart meteen de populariteit van de term. Iedereen wil het, niemand zal het afwijzen, daarover is met het snel eens, maar zonder het te weten worden verschillende verwachtingen gekoesterd ten aanzien van plekken met een hoge ruimtelijke kwaliteit. Een voorbeeld van *concealed disagreement*.

Sinds het begrip in de Vierde Nota werd gepreciseerd in Gebruikswaarde, Schoonheidswaarde en Toekomstwaarde werd het er niet eenvoudiger op. Teruggrijpend op de Vitruviaanse indeling van eeuwen geleden, de esthetiek, de functie en de toekomst, hebben beleidsmakers grip proberen te krijgen op kwaliteit (I&M, 2012, VROM-raad, 2011, Janssen-Jansen, Klijn & Opdam, 2009). Voor- of achteruitgang van ruimtelijke kwaliteit is dus het netto resultaat van een ingreep op een reeks van subjectieve criteria. Zo kan de toekomstwaarde verbeteren, terwijl de schoonheidswaarde vermindert.

Aan criteria om de diverse facetten van kwaliteit te duiden geen gebrek, maar de onmacht om werkelijk objectief te kunnen bepalen is vanwege verschillen in opvatting gebleven. Ook de hoofdpersoon in Pirsig's (1974) klassieker "Zen and the art of motorcycle maintenance" keert na een lange filosofische zoektocht terug op zijn schreden. Kwaliteit is, zoals hij al wist maar aanvankelijk als een veel te eenvoudige definitie terzijde schoof, 'just in things people like'. En wat vinden mensen kwalitatief hoogwaardig? Zaken die met aandacht en liefde gemaakt zijn. En kwaliteit is volgens Pirsig geen kwaliteit van dingen, nee: 'Quality, value, creates the subjects and objects of the World. The facts do not exist until value has created them.' (pag. 318)

Ten diepste blijft het begrip ruimtelijke kwaliteit subjectief en daarmee cultuur-, plaats-, tijd-, en ja zelfs schaal- en persoonsgebonden. Ook binnen de relevante wetenschappen is dat besef gemeengoed (Van Assche & Jacobs, 2002; Dauvellier & Luttkik, 2003; Goethals & Schreurs, 2011).

Een ontwerper zou niet zo zeer gericht moeten zijn op het toevoegen van ruimtelijke kwaliteit, als wel het benutten ervan. Gegeven de subjectiviteit van het begrip, kunnen we voor de specifieke context van het regionaal ontwerp voor de Stedendriehoek de relatie tussen het ontwerp en de kwaliteit van het gebied dus beter omdraaien.

De vraag is niet "Welke ruimtelijke kwaliteit brengt het ontwerp tot stand in het gebied?", maar "Hoe sluit het ontwerp aan op de kwaliteiten die in het gebied aanwezig zijn?" De tweede is een minder defensieve vraag. De eerste vraag lijkt te ontstaan vanuit de aanname dat duurzame energieopwekking het gebied wel eens lelijk zou kunnen maken. De tweede vraag beschouwt het gebied als potentiële voedingsbodem die duurzame energieopwekking, en beperking van energieconsumptie, tot een succes kan maken.

RUIMTELIJKE KWALITEIT

Reflectie op de inzendingen

Ruimtelijke kwaliteit is dan het doordacht aansluiten op de regio in kwestie, om met behulp van wat er in de regio aanwezig is energieneutraliteit te bereiken. De techniek is er, en hoe verbinden we de techniek met de specifieke kwaliteiten van een gebied? Daar wordt het verschil gemaakt. Een grondige gebiedsanalyse en gebiedseigen uitwerking van energievraagstukken staan in een dergelijk perspectief centraal.

Wij hebben voor de plananalyse ruimtelijke kwaliteit derhalve vertaald als:

- Het energievraagstuk maakt een integraal onderdeel uit van ruimtelijke keuzes
- De ruimtelijke verdeling van functies, de onderlinge plaatsing van zowel de energieopwekking als andere soorten functies, minimaliseert energie-consumptie
- Het energievraagstuk is verbonden aan kansen die de aanwezige en nog te realiseren groen-blauwe structuren bieden
- Het energievraagstuk is verbonden aan kansen die de aanwezige en nog te realiseren stedelijke structuren bieden
- Nieuwe ruimtelijke kwaliteiten worden toegevoegd.

Juist wanneer bovenstaande criteria vervuld worden kan een regionale energietransitie een sprong voorwaarts maken. De basisgedachte hierbij is dat beschikbaarheid van potentiële energie en de eventuele omzetting daarvan naar

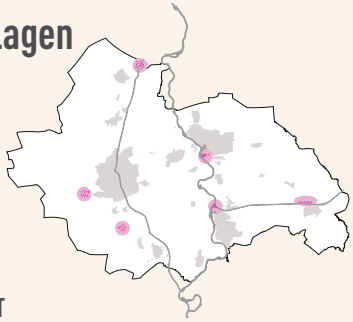
elektriciteit hand in hand gaan op een technisch effectieve (gebruikswaarde) en elegante (schoonheidswaarde) wijze.

Voor de hand liggende combinaties zijn op het eerste gezicht windturbines in het open veld, vergisters in landbouwgebieden, waterkracht uit beken en rivieren, zonnecollectoren in stedelijk

gebied en restwarmte uit fabrieken. De inzenders (Zonoogst Verdraaid!NUL (zie onder) met name) houden zich in grote lijnen aan deze conventies. In een aantal gevallen wordt daartoe de regio als een driedelig landschapsconcept voorgesteld (De Verbindende Kracht, Navitas Loci (zie pag. 17), S3H-BTK) als drie verticale stroken: de Veluwe beken en bossen op het hoge zand in het westen, de wijidse akkers en velden van de IJsselvallei in het midden en het kleinschaliger landschap in het oosten.

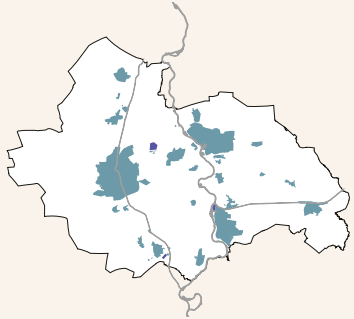

Energielagen

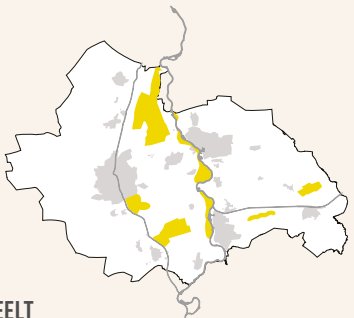
WINDKRACHT

Windmolens gaan onderdeel worden van het stadsgezicht en als we lang genoeg wachten van het historisch stadsgezicht. De grote verandering die lijkt te komen en op veel plekken ook al aanwezig is, gaat doorzetten en is over enkele jaren vanzelfsprekend, net als de windmolens van toen en de elektriciteitsmasten van nu. Zodra iedereen hier van mee profiteert is de verwachting dat de weerstand verdamppt. De grote windmolens (68 in onze strategie) zijn nodig want renderen het beste, zowel qua efficiënte stroomopwekking als qua grondopbrengsten. De keuze voor plaatsing ervan is natuurlijk wel essentieel: stadstreef Deventer, hoge ruggen van de Veluwe, hoefijzer Zutphen en Twentekanaal. Meer niet. Dit is passend in het gebied, zowel in omvang maar ook wat betreft de ruimtelijke en landschappelijke kwaliteit

ZONVLOED

Het realiseren van zonnepanelen neemt op dit moment een vlucht: Fort de Pol, vuilstort Eerbeek, vliegveld Teuge. Het zullen over het algemeen tijdelijke locaties zijn, die op termijn ook weer vrij komen. Op langere termijn zal het door de toepassing van folies makkelijker zijn om een grote ambitie op daken in bestaand stedelijk gebied te realiseren. Later zal nanotechnologie ervoor zorgen dat zonne-energie in zijn geheel geen issue meer is voor ruimtelijke kwaliteit.

BIOMASSATEELT

Hakhout, ooi- en broekbossen. Het kleinschalige landschap uit de 19de eeuw keert terug en maakt het buitengebied aantrekkelijker. Er is nu veel hout over. Later kan hakhoutbos worden geteeld. Roeien gebeurt door de boer, met gebruik van slimme logistiek en centraal verzamelen, bijvoorbeeld door het vervoer via de biomassaboot. Ook mest- en rioolvergisting dragen bij aan de productie, zo wordt warmte geleverd, methaangas en fosfaten.

RUIMTELIJKE KWALITEIT

Toch stellen we de vraag: is die ruimtelijke verdeling per se logisch? Een ontwerper mag best eens geijkte waarheden ter discussie stellen. In de woorden van Pirsig: 'If you're plagued with value rigidity you can fail to see the real answer even when it's staring you right in the face.' (pag 318). Ligt er geen onverwachte waarde in windmolens in bosrijk gebied, zonnecollectoren tussen de houtwallen in een kleinschalig landschap, het graven van nieuwe sprengen die waterenergie en drinkwater brengen, en vergisters midden in de stad voor directe benutting van warmte zonder rendementsverlies? Zou dat niet het verkennen waard zijn? Navitas Loci (zie pag. 17) verkent qua locatie enkele onverwachte mogelijkheden.

In het verlengde hiervan: onder de inzenders is een gradatie in de diepte van de gebiedsanalyse. Hub Vooruit (zie links) en S3H-BTK (zie pag. 24) verstrekken expliciet een reeks energiepotentiekarten van de regio. Het format van de inzendingen laat ook weinig meer dan dit toe, maar de vraag blijft toch of een betere bestudering van het gebied niet meer aanknopingspunten voor ruimtelijk kwalitatief goed ingepaste energieopwekking had opgeleverd.

De inzenders van EW10, die een ruimtelijke uitwerking gaven aan de opdracht, presenteren een aantal concepten die een nadere beschouwing waard zijn.

Markante knooppunten

Een terugkerend idee (De Groene Fabriek (zie pag. 8), Hub Vooruit, Mitochondria (zie pag. 9)) is het concentreren van duurzame technieken in een beperkte aantal compacte terreinen. Over de redenen zijn niet alle inzenders expliciet, maar technische efficiëntie lijkt de belangrijkste, terwijl ook minimalisering van de visuele impact een drijfveer lijkt te zijn. Door technische installaties (vooral windmolens, vergisters, zonnepanelen) op doordachte locaties te bundelen ontstaat er een helder grid.

De bundeling voorkomt verrommeling en maakt het mogelijk in vormgeving en ligging een optimale inpassing en vormgeving te bereiken. De terreinen zullen echter, evenals het rationeel gezien slimme concept van megastallen en varkensflats, niet op een warm onthaal van de omgeving kunnen rekenen. Bundeling maakt het, in weerwil van de voordelen, tot een Fremdkörper waarvoor zich moeilijk een als 'geschikt' beleefde locatie laat vinden. Toch biedt het een kans. De architectonisch spectaculair vormgegeven NAM-installatie bij Langelo (Drenthe) is daar een goed voorbeeld van.

Dit concept van bundeling op goed ingepaste locaties staat evenwel haaks op het zelf-organisatorische aspect dat veel andere inzenders als kansrijke ontwikkelingsrichting zien. Daarin wordt vaak juist geen a priori ruimtelijke verdeling gepresenteerd, maar zal een proces van onderop tot een nog onbekend ruimtelijk resultaat gaan leiden. Binnen welke kaders dat wel en niet wenselijk is, wordt niet vermeld. Dat een ontwikkeling van onderop snel grenzen van wenselijkheid zal bereiken is evident.

Energieopwekking als Toeristisch Product (zie pag. 6)

Verstop schone energieopwekking niet – het mag er zijn. Dat stellen met name Hanzestad Zutphen (zie pag. 16) Stroomt Vol Energie en Verdraaid!NUL, maar indirect ook de inzenders die markante knooppunten ontwierpen, en De Verbindende Kracht. Van de zichtbare techniek kan, mits goed vormgegeven, een eigen bekering uitgaan, is de boodschap.

Het is een idee waar internationaal diverse succesvolle voorbeelden van te vinden zijn. De regio profileert zich ermee, zoals in het Emscherpark de gebouwen van de oude industrie tot belevingslandschap zijn omgevormd. En wie had gedacht dat bijvoorbeeld een utilitair bouwwerk als de Hoover Dam of de Golden Gate Bridge miljoenen bezoekers per jaar zou trekken? In Schakelen wordt het bovengrondse warmtenet een eye catcher waarop een wandelpad wordt aangelegd, wat doet denken aan Highline-park in New York, dat van een in onbruik geraakt spoortracé op palen profiteert.

Door rendabiliteit groter te zien, namelijk ook in termen van bestedingen door mensen die het gebied komen bezoeken, zou er zelfs een terugverdieneffect kunnen optreden.

RUIMTELIJKE KWALITEIT

Warmtenetten

Geïnspireerd door de eerste initiatieven rond de papierfabrieken en Eerbeek, is een aantal inzenders met het fenomeen restwarmte aan de slag gegaan. In tegenstelling tot eenmaal opgewekte elektriciteit, neemt restwarmte bij transport snel in energiewaarde af. De inpassingen dwingt tot het fysiek bijeen brengen of -houden van de producenten en de afnemers. Inzending Doorstromen ziet een open warmtenet ontstaan, dat organisch kan groeien. Het stoomnet in Schakelen (zie pag. 7) transporteert bovengronds warmte naar woningen, om de bewustwording te stimuleren. Dat is een duidelijke investering in de toekomstwaarde van een gebied.

In een geglobaliseerde wereld waar met name industrieën zich niet meer voor langere tijd aan een plaats laten binden zal de directe levering van warmte aan woningen een risicovol concept zijn. De kostbare infrastructuur die voor warmtelevering nodig is kan onverwacht ongebruikt achterblijven.

De inzenders Eo Wijers-prijsvraag zochten lang niet allemaal de integratie in de samenhang der dingen of het radicale. En evenmin in de integratie van het energievraagstuk met andere ruimtelijke agenda's. De meeste inzendingen maakten een selectie uit een of meer van de traditionele duurzame methoden van energieopwekking die er op dit moment voor handen zijn: zon, windenergie, restwarmte, biomassa, vergisting, waterkracht. (zie pag. 10)

Waterrad als attractie

Waterrad in de IJssel

(kop van de Marspoortstraat)

Via de zichtlijn over de Marspoortstraat is het waterrad vanaf de wijnhuizen te zien. Zij trekt mensen naar de IJssel, er is daar beweging, er is daar wat te doen.

Het rad draait stabiel en gestaag en maakt de energie van het water tastbaar en zichtbaar in het waterspeelwerk en de LED-verlichting op de kade. Het rad nodigt de binnenkomende bezoeker in trein of in auto al uit als ze over de brug Zutphen binnen rijden en de "door water Verlichte Hanzestad" herkennen.

Op deze plek leren kinderen spelenderwijs de multifunctionele verbinding tussen stad en water kennen en flaneren alle generaties langs het water omdat het de plaats is waar je wilt zijn.

(De plek sluit aan bij het opnieuw inrichten van de Marspoortstraat en de IJsselkade; lopende projecten)

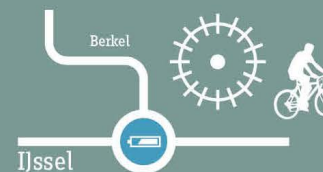
Marspoortstraat richting de IJssel

Waterrad in de Berkel

(Berkelkade voor de instroom in de IJssel)

De Berkel, nu verstopt in een omgeving waar geen mensen komen, wordt weer verbonden met haar directe omgeving. Het rad is zichtbaar vanaf de straat en trekt mensen naar zich toe. De verblijfsruimte wordt versterkt met terras en de verbinding met de IJsselkade wordt gemaakt. De energie is tastbaar in het draaien van het rad en in de sfeer van aangename verblijfsplaats verlicht met waterenergie en zichtbaar in de oplaadpalen voor elektrische fietsen.

Kattenhavenstuw

Berkel

Bron: Hanzestad Zutphen, context pag. 14 en 15

RUIMTELIJKE KWALITEIT

Een hoge ruimtelijke kwaliteit zou impliceren dat die methoden zodanig worden geïntegreerd in het gebied, dat er de energieopwekking nog efficiënter van wordt en er ook voor andere functies een toegevoegde waarde van uit gaat.

Het was juist de confrontatie van de regionale ruimte met haar kansen en beperkingen enerzijds, en de technische kennis van duurzame energieopwekking anderzijds, die tot het onthullen van nog onontdekte oplossingen had moeten leiden. Het reframen van de uitdaging (netto regionaal energieverbruik verlagen) in het licht van de regionale ruimtelijke mogelijkheden kan nieuwe energie aan ruimtelijke verandering geven, door synergie en een goed te beargumenteren aansprekende ruimtelijke koers.

Reflectie op het vakgebied

Dat de inzendingen weliswaar kleine kiemen van vooruitgang, en indicatieve kaartbeelden (zie pag. 11 en 14), maar geen grootse nieuwe vergezichten presenteren, is een interessante uitkomst. Het kan iets zeggen over het gebied, de inzenders zelf of de aan hen voorgelegde opgave.

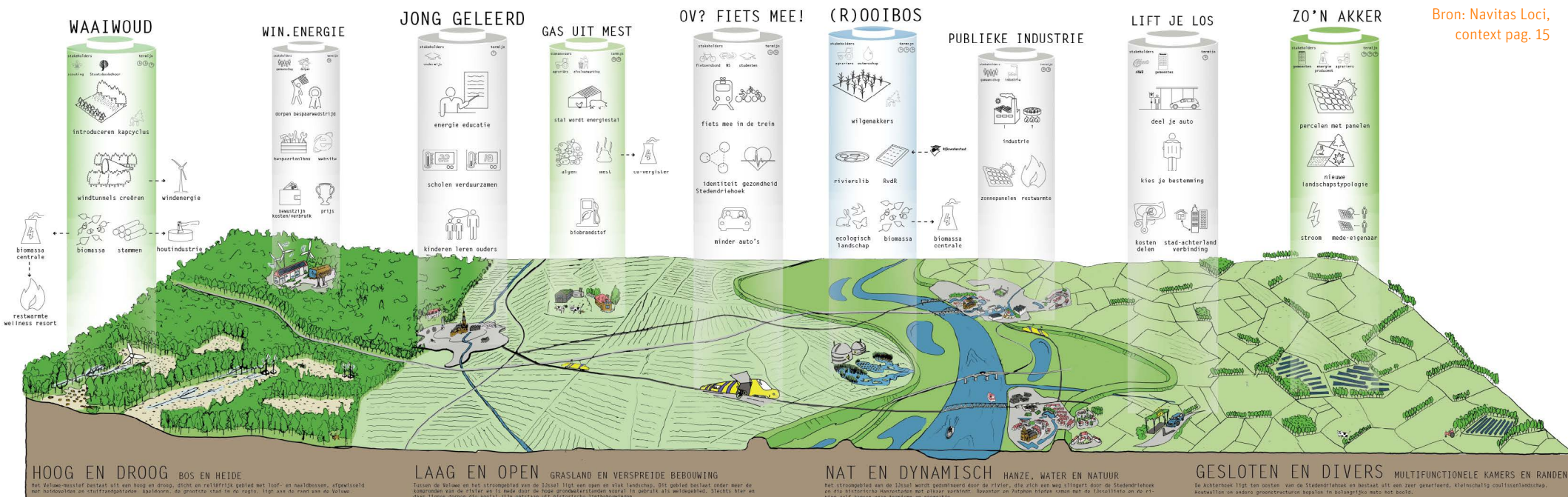
Het gebied zou te weinig kansen kunnen verschaffen om op innovatieve wijze ruimte en energie te verbinden. Wellicht is een intensief gebruikt en historisch gegroeid landschap een rem op creativiteit. De dynamiek van het grondgebruik, is wellicht ook beperkt: er zijn in de Stedendriehoek geen grote opgaven rond woningbouw, waterberging, infrastructuur of iets dergelijks om bij aan te sluiten. Toch omvat

de Stedendriehoek diverse typen landschappen, een rivier, industrieën en zelfs aardwarmte: met andere woorden een vrij divers aanbod van ruimtelijke kansen.

Het inzendersveld wordt wat aantallen betreft gedomineerd door groepen ontwerpers van de kleinere schaal: kleine en middelgrote bureaus van stedenbouwkundigen, ruimtelijk adviseurs en ingenieurs. Het grote integrale denken dat een regionaal ontwerp kenmerkt zal meer gemeengoed zijn bij de grotere ontwerp bureaus, die inderdaad ook hun ontwerp nader mogen uitwerken in de ateliers.

Blijft de opgave, tenslotte, waarop ook een ruimtelijk ingestoken zoektocht niet tot nieuwe

inzichten leidt. De opgave was in zekere zin ook een experiment: is het wel mogelijk om een regio zelfvoorzienend te maken? We zijn gebonden aan de mogelijkheden van de plek en aan de mogelijkheden die de huidige technieken ons bieden. Misschien is dat wel de conclusie van alle inzenders gezamenlijk, en dus een signaal aan Nederland: de oplossingsruimte voor deze opgave is leeg. Er zijn (nog?) geen slimme manieren om een stedelijke regio in haar eigen energiebehoefte te laten voorzien.

Bron: Navitas Loci, context pag. 15

ECONOMISCHE CONCURRENTIEKRACHT

In het streven naar energieneutraliteit ontstaat idealiter een kans vorm te geven aan een toekomstbestendig ofwel resiliënt vestigingsklimaat.

Reflectie op het begrip ‘vestigingsklimaat’

De concurrentiekracht en positie van een regio kan alleen opbloeien wanneer hieraan een goed functionerend vestigingsklimaat ten grondslag ligt (Raspe & Van Dongen, 2013). Hiermee sluit het aan huidige landelijke beleidsaandacht voor internationale concurrentiekracht aanverwant aan de regio-specifieke topsectorenbeleid benadering (Fontein & Schrijver, 2013).

De energietransitie kan het vestigingsklimaat op twee manieren beïnvloeden: burgers en bedrijven participeren in de transitie of profiteren van de transitie.

De eerste betekent dat de inzet op innovaties op het gebied van energieneutraliteit kunnen bijdragen aan de economische concurrentie en aantrekkelijkheid van een gebied. Regionale bedrijven en kennisinstellingen spelen hierbij een belangrijke rol rondom de valorisatie van mogelijke technologische innovaties en daarmee toevoegen aan het ontwikkelen van een regio-specifieke economische identiteit.

Ten tweede kan de aanwezigheid van een hoogwaardige energie infrastructuur op zowel kwantitatieve en kwalitatieve wijze bijdragen aan een aantrekkelijkheid van de regio voor bewoners en ondernemers. Hierbij valt te denken aan de mogelijkheid om gebruik te maken van financieel voordelig energiesystemen voor bedrijven of zelfs geld terug verdienen van eigen energie kweken in huis. Een voordeel hier kan ook zijn dat duurzaamheidbewust individuen en organisaties zich naar de regio toetrekken.

Wanneer er bovendien gesproken wordt over toekomstbestendigheid bedoelen we het kunnen omgaan met onvoorspelbare sociaaleconomische veranderingen, of juist het weten te profiteren van onzekerheden (lees: antifragiel) (Taleb, 2013).

Het is niet alleen een kwestie van een regionale economie zo goed mogelijk te faciliteren door slimme governance processen maar juist ook genoeg zelfkennis als regio te hebben om een mogelijke economische ‘genius loci’ ofwel de lokale geest te kunnen identificeren en gebruiken. De noodzaak om lokale en regionale kennis en kunde ofwel location-based complementarities te benutten sluit hierbij aan de gedachten achter een resiliënt regio waarin economische activiteiten werden zoveel mogelijk regionaal ingebed (Delgado et al., 2010; Hudson, 2009).

ECONOMISCHE CONCURRENTIEKRACHT

Een toekomstbestendig vestigingsklimaat vereist voldoende kennis en inzicht te hebben over wat er in de regio aanwezig is en daarop voortbouwen om energieneutraliteit te bereiken en economisch uit te buiten.

Wij hebben voor de plananalyse toekomstbestendig vestigingsklimaat derhalve vertaald als:

- Bedrijfsclusters worden gecompleteerd.
- Regionale bedrijven profiteren van uitvoering van het plan.
- Kwalitatieve en kwantitatieve balans tussen vraag en aanbod van arbeidskrachten.

De basisgedachte hierbij is gebruikt te maken van liggende lokale potenties - zowel energiebronnen als kennis capaciteit en innovatievermogen om het economisch vestigingsklimaat in de regio te verbeteren.

Ruimte en de economie zijn sterk met elkaar verweven. De sociaal-ruimtelijke condities binnen een regio zijn fundamenteel voor het functioneren van een toekomstbestendig en veerkrachtig regio (Bristow, 2010). Hiermee biedt een regionale ontwerpvraag de juiste ruimte en tijdspanne om een lange termijn visie op te stellen die voortbordurend op de 'place-based' approach om handen en voeten te geven aan de plaatsgebonden en regio-specifieke karakteristieken van de beoogde economische concurrentiekracht. De creatieve combinatie van regio-specifieke sectoren, organisaties en bedrijfsclusters kunnen juist een ruimtelijke

inbedding gebruiken om de relaties daarin goed aan te duiden en omvormen tot een volwassen vestigingsklimaat. Hierbij kan de ontwerper een sterke rol in spelen als een verbinder van verschillende belangen en motieven.

Reflectie op de inzendingen

De Eo Wijers-prijsvraag inzenders besteden weinig aandacht aan de potentiële kracht van het regionale ontwerp in het scheppen van een toekomstbestendig vestigingsklimaat. Net als een gebiedsanalyse voor soorten energie, zou je een analyse van de aanwezige bedrijvigheid mogen verwachten.

De meeste inzendingen schenken geen aandacht aan een regio-specifieke economische overzicht en vallen in twee categorieën waarin 1) op een zeer oppervlakkig manier aan de economische impact is gedacht of 2) nieuwe bedrijven of sectoren worden bedacht om de economische concurrentiekracht te verbeteren. Dat impliceert ook dat voor het financieren van de transitie richting energieneutraliteit de overheden in de klassieke rol worden geplaatst van afdekker van risico's.

Er waren als uitzondering een paar inzendingen die wel keken naar welke bedrijven en industrie mogelijke partners zouden kunnen zijn of een duidelijke rol kunnen spelen (HubVooruit, Schakelen). Sommige inzendingen hebben wel bepaalde lokale bedrijven zoals de papierfabrieken (zie onder) in Eerbeek een rol gegeven (Energie in Proces, Schakelen, Doorstromen). De inzendingen die wel hebben gekeken naar de vraag en aanbod (arbeidsplaatsen) in de economische keten blijven beperkt (S3H-BTK).

Een paar inzendingen hebben de energiemarkt oppervlakkig verkend (Clean Energy in Aviation), of een mogelijke regionale concurrent benoemd (Oranje Energie), gekeken naar de agrarisch karakter van de regionale markt (Zonoogst (zie pag. 21), Van Stedendriehoek naar Circulaire Systeem), of benoemd hoe de energieopwekking kan toerisme aanjagen (Parels aan het Spoor).

Bron: Doorstromen

ECONOMISCHE CONCURRENTIEKRACHT

Reflectie op het vakgebied

Er is hier een gemiste kans om de ruimtelijke en economische koppeling te maken. Helaas geeft niet één inzending een expliciete vorm aan het mogelijke toekomstbestendig vestigingsklimaat. De meeste inzendingen zijn geslaagd in het scheppen van aantrekkelijke toekomstbeelden maar nemen geen verdere stappen om dit voor de bewoner of de ondernemer nader uit te werken. Misschien is dit juist het verborgen nadeel van een regionale ontwerpprijsvraag. De inzenders zijn zich bewust van de krachten van utopische

toekomstbeelden en strategieën en daardoor hebben ze minder aandacht besteed aan het doorgronden van mogelijke economische impact.

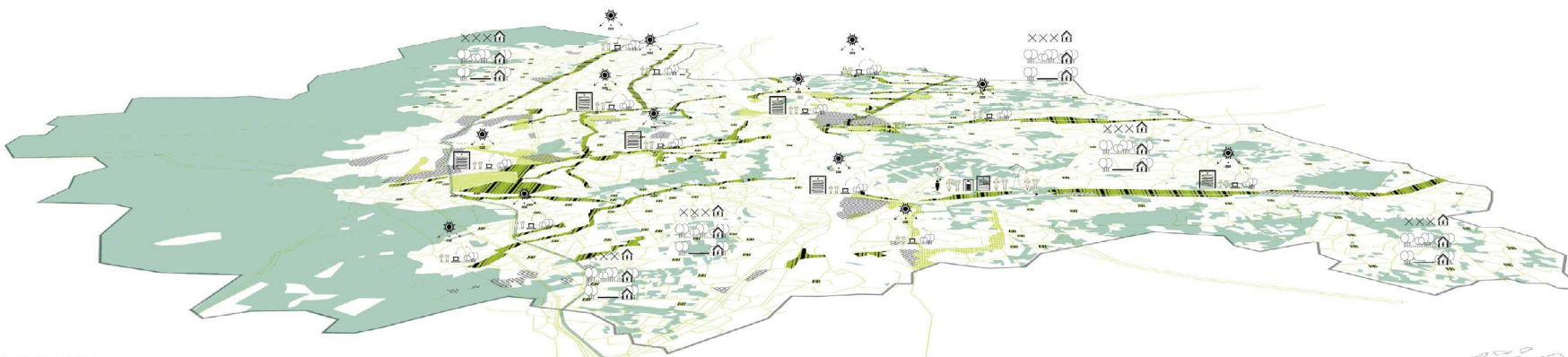
De Eo Wijers-stichting moet zich ook afvragen of de doelgroep waaraan de prijsvraag werd gericht voldoende kennis hebben om een degelijk economische invulling te geven aan een regionale ontwerp voor energieneutraliteit. Het zit wel in de aard van de ontwerper om te iets nieuws te creëren maar de aard van een transitie richting een energieneutraal regio vraagt veel

meer om innoveren. Hiermee is de verbetering (op basis van bestaande) proces veel meer van toepassing (Beckman & Barry, 2007). Een mogelijke oplossing hiervoor is om in vervolg prijsvragen nadrukkelijk te vragen voor meer interdisciplinariteit gezien de meeste teams uit het ruimtelijke ontwerp wereld komen. Op basis van de inzendingen zou een logische stap gemaakt kunnen worden richting de eerste inventarisatie van de bestaande en beoogde bedrijven en sectoren. Het is wel wenselijk om het toekomstige vestigingsklimaat hierop

te laten aansluiten. Hier valt te denken aan het een duidelijke rol geven in de vervolg gesprekken tussen de regio en de atelier en de economische koepelorganisaties (zoals VNO-NCW, MKB belanggroepen en Kamer van Koophandel). Aansluitend op het theoretische debat over entrepreneurs is het ook denkbaar om zogenoemde social entrepreneurs ofwel voorlopers van duurzame bedrijfsvoering een zichtbare rol te geven.

ZONNE-ENERGIE

BIOMASSA

Bron: Zonoogst context pag. 20

GOVERNANCE

Als het vinden van een ontwikkelingsrichting die een energietransitie betekent al lastig is, hoeveel meer geldt dat voor het bedenken van een manier om de transitie daadwerkelijk te laten plaatsvinden.

Reflectie op het begrip 'governance'

Geïllustreerd door onder meer de theorieën rondom het transitie management en de zogenaamde 'adaptive governance', is het nog maar de vraag in hoeverre we moeten spreken over het 'besturen' van deze energietransitie. Veel meer lijkt sturing in dit geval een dynamisch en onvoorspelbaar proces met vele onzekerheden.

We hadden de laatste decennia toch al begrepen dat sturing veel minder zal plaatsvinden volgens de patronen van de 20^e eeuw. We zijn de tijd voorbij dat de overheid, met het idee van de maakbare samenleving in het achterhoofd, zowel de ruimte als de maatschappij van achter tekentafels en bureaus bestuurde.

Governance is het label waarmee we een verandering in het sturingslandschap duiden. In plaats van een centrale en leidende rol van de overheid, duidt governance op een wijze van

sturing waarin de overheid zich veel meer moet bezighouden met andere actoren, als burgers, bedrijven of non-gouvernementele organisaties.

De maatschappij is niet alleen minder maakbaar gebleken dan gedacht, ze is ook zodanig veranderd dat de overheid eenvoudigweg moet samenwerken met anderen. Waar governance als sinds de jaren '80 van de vorige eeuw als antwoord op dynamiek en onzekerheid wordt beschreven, is daar meer recent nog het begrip adaptief bij gekomen. Juist als het gaat om grootschalige maatschappelijke veranderingen zoals een energietransitie lijkt adaptiviteit inmiddels meer noodzaak dan wens.

Het moge duidelijk zijn: de complexiteit en omvang van de energietransitie gaan hand in hand met de onvoorspelbaarheid van maatschappelijke ontwikkelingen. Het is een context waarin voorspellen en denken in eindbeelden lastig is en wellicht vooral van

waarde is ter inspiratie. De Eo Wijers-prijsvraag richt zich ten dele op deze inspiratie, gevonden in ruimtelijke ontwerpen of slimme sociale innovaties.

Maar ze richt zich ook op de mogelijkheden deze inspiratie van eindbeelden en ruimtelijke ontwerpen naar de praktijk te vertalen. Dat doet ze door deelnemers op te roepen tot het vormen van een helder beeld over het bij de voorgestelde beelden en ontwerpen passende institutionele ontwerp.

Governance is door ons vertaald als:

- Worden bestaande spelers verbonden met elementen en deelplannen?
- Komen noties van zelf-organisatie terug?
- Worden bestaande instituties slim ingeschakeld?
- Worden waar nodig nieuwe instituties gecreëerd en ingebed?

GOVERNANCE

Reflectie op de inzendingen

Veel van de inzendingen herkennen de complexiteit en onvoorspelbaarheid die gepaard gaat met de gewenste energietransitie. Ongeveer de helft van de aanvragen koos dan ook voor het bieden van ruimte voor zelforganisatie, iets dat naadloos aansluit bij deze complexiteit en onvoorspelbaarheid.

Wel valt op dat het daarbij veel meer gaat om een proces van zelforganisatie (zie onder) rondom een individueel initiatief of een kleine selectie initiatieven. Er was maar beperkt aandacht voor hoe zelforganisatie de individuele initiatieven kan ontstijgen en kan leiden tot een meer regionaal gedragen strategie of institutioneel ontwerp.

Van de deelnemers die actief verwijzen naar het vermogen tot zelforganisatie gaat het merendeel er vanuit dat het proces begint bij een kleinschalig initiatief. De wijze waarop

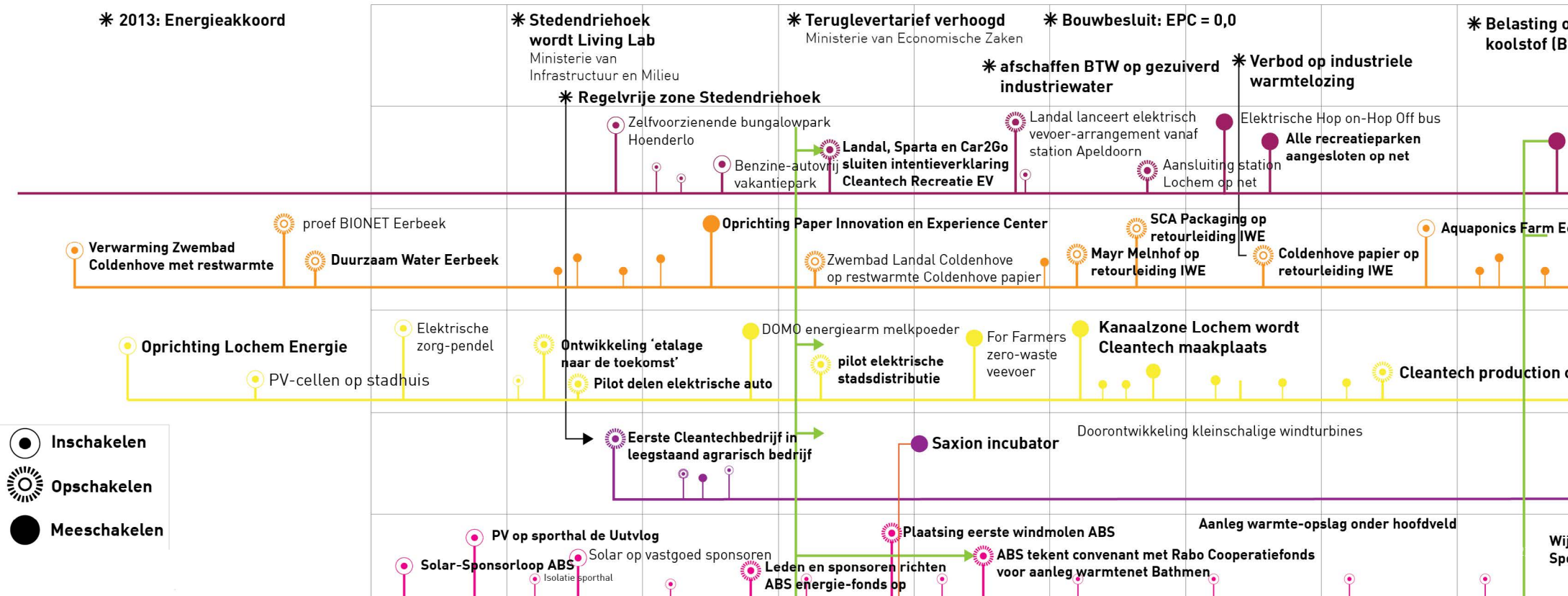
opscaling en eventueel leervermogen via het kopiëren van het initiatief vorm moet krijgen is veel minder onderwerp van discussie. Daarmee illustreren deze inzendingen een bekende beperking van het gebruiken van zelforganisatie in de recente praktijk.

De hoop dat zelforganisatie uit zichzelf leiden tot nieuwe ontwikkelingspaden is optimistisch. Bovendien blijft ze vaak zonder helder zicht op hoe deze ontwikkelingspaden nu echt kunnen ontstaan en eventueel zich tot een bredere regionale strategie kunnen ontwikkelen.

Daarmee kan zelforganisatie eenvoudig worden gereduceerd tot een argument om niet actief te sturen en maar hoopvol te rekenen op wat gaat ontstaan.

Door haar afhankelijkheid van techniek en een nog beperkte institutionele inbedding in het ruimtelijk domein, dwingt de energietransitie ons wellicht om deels te rekenen op wat gaat ontstaan. Maar haar urgentie dwingt ons ook tot snel handelen.

Bron: Schakelen

- **Inschakelen**
- **Opschakelen**
- **Meeschakelen**

GOVERNANCE

Zeker met het oog op een energieneutrale regio in slechts 15 jaar, is zelforganisatie alleen onvoldoende. Sommige inzenders zagen dit ook nadrukkelijk, vooral door direct gebruik te maken van initiatieven die er al zijn (Love Electric Festival, Doorstromen), nieuwe belastingsregimes te ontwikkelen (S3H-BTK) of bredere platformen of coöperaties op te zetten (Doorstromen, De Groene Fabriek, Hub Vooruit). Dat brengt ons ook tot een volgend punt.

Zelforganisatie vindt namelijk niet plaats in een vacuüm. Zelforganisatie ontstaat juist daar waar de interactie tussen individuele actoren onderling en hoe zij met hun initiatieven en handelen weer interactieve met bestaande instituties en het ruimtelijke en sociaal-economisch landschap. Immers, de individuele handelingen zullen moeten leiden tot aanpassingen in zowel deze bestaande instituties als in de ruimtelijke en sociaal-economisch landschap.

Daartoe is inbedding van zelforganisatie in de regio vereist, met tevens een idee van hoe het proces van zelforganisatie dan plaats zal vinden. Dit komt maar ten dele terug in de inzendingen. Een zevental inzendingen besteedt aandacht aan de relatie tussen bestaande lokale initiatieven en de te verwachten energietransitie (Parels aan het Spoor, Doorstromen, Energie in Proces, Hub Vooruit, De Verbindende Kracht, Love Electric Festival, Mitochondria). Regionale inbedding

is daarmee niet evident in het geheel van 24 inzendingen. Het lijkt mede een oorzaak te zijn van het feit dat een helder perspectief op hoe zelforganisatie nu tot een regionale strategie kan ontwikkelen niet scherp naar voren komt.

Circu-leer-hubs

In elk buurtschap worden op strategische locaties in op circu-leer-hubs ontwikkeld, die fungeren als innovatieve ontmoetingsplaatsen. Hierbij worden zoveel mogelijk bestaande gebouwen benut of nieuwe iconische hubs toegevoegd.

Wind
max. 60 kWh/m²

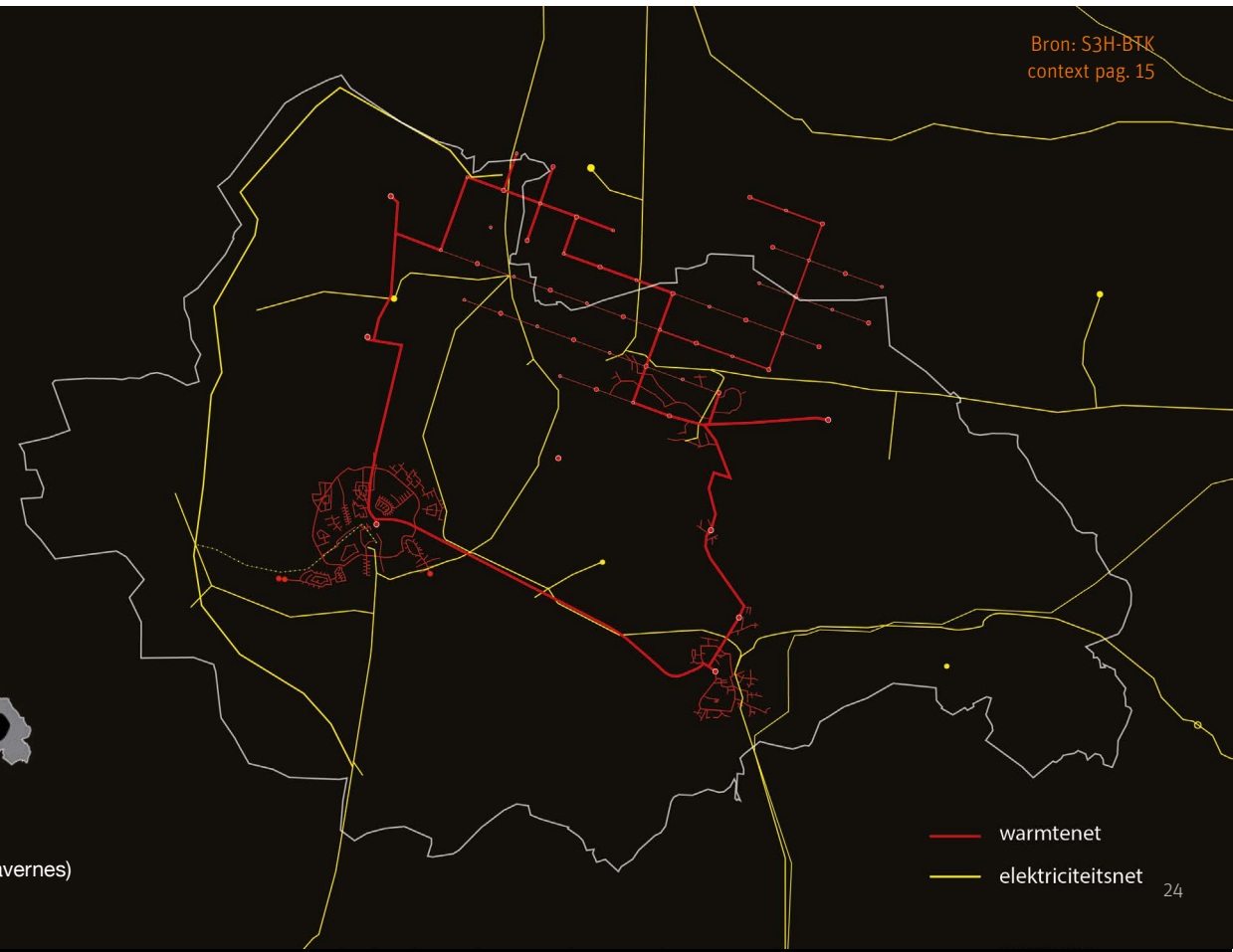
Zon
max. 195 kWh/m²

Geothermie
>30% kans op 5MW

Perslucht
Zechstein zout (cavernes)

Bron: S3H-BTK
context pag. 15

GOVERNANCE

Positief waren enkele inzendingen waarbij juist regionale kansen zoals de casus Brummen (Doorstromen (zie pag. 7)), lokale kiemcellen (S3H-BTK) of aanwezige restwarmte (Schakelen) als onderdeel van de strategie werden benoemd. Positief was ook een aantal inzendingen waarin actief werd gestreefd naar nieuwe institutionele verbanden waarmee sturing in de regio gemakkelijker van de grond kan komen (o.a. De Groene Fabriek, Doorstromen en Hub Vooruit). Elk van deze inzendingen zag daarbij een link met zelforganisatie.

Voor hen, hoewel in verschillende mate van concreetheid, is zelforganisatie iets wat om meer vraagt dan alleen initiatief. Het is niet een 'black box' die als excuus wordt gebruikt voor anderen om niet actief te sturen, maar juist een proces dat zelf ook haar institutionele inbedding benodigd.

Zelforganisatie, dan, is een proces dat door anderen kan worden beïnvloed door actief druk uit te oefenen om het maatschappelijk veld. Voor overheden, bedrijven of burgerorganisaties die stimuleren, activeren en, in het geval van succes, structureren. Het is juist in het herkennen van lokale kansen, deze te verbinden met bestaande instituties en de kracht van nieuwe initiatieven van burgers en bedrijven dat zelforganisatie mag worden verwacht meer te worden dan een hoopvolle strategie.

Zoals gezegd was voor een andere helft van de inzendingen zelforganisatie in het geheel geen factor om mee te nemen. Van de inzendingen hebben liefst acht geen enkele aandacht besteed aan het governance vraagstuk, of dit zo summier gedaan dat dit niet als een tastbaar element kan

worden herkend. Dat mag wel vreemd worden genoemd, mede omdat dit onderdeel behoorde te zijn van de inzending.

Interessant is dan de vraag waarom er zoveel moeite bestond om met het governance vraagstuk aan de slag te gaan. Genoemd is al dat governance deels een onvoorspelbaar spel is, zeker bij de energietransitie. Toch lijkt dat meer een nuance op hoe concreet governance in de inzendingen kan worden gemaakt. Een antwoord op de vraag waarom er in het geheel geen aandacht aan governance is besteed is het niet. Veel meer lijkt het erop dat deze inzendingen zich volledig hebben gestort op het ruimtelijk ontwerp. Dat lijkt ook te kloppen. Van de negen is er één die iets met innovatie doet (Plan Ortoolaan), beperkt tot het ruimtelijke en fysieke

domein, en één die nog verwijst naar financiële haalbaarheid (Heritage High Tech). Voor de rest zijn deze initiatieven slechts beperkt tot het inhoudelijke idee en/of ruimtelijke ontwerp (Blauwe Kracht, Clean Energie Aviation, Kracht Toer, Zonoogst, Verdraaid!NUL, Navitas Loci).

Daarmee wordt duidelijk dat het institutionele vraagstuk voor velen niet herkend wordt in het ruimtelijk ontwerp. Omgekeerd valt dit soms ook op, met een drietal inzendingen die nagenoeg geheel zijn beperkt tot het institutioneel ontwerp (Energie in Proces, Proef Lap, Een Nieuwe Kijk op Energie).

Reflectie op het vakgebied

Wat de inzendingen van de 10^e Eo Wijers prijsvraag laten zien is dan ook interessant. Decennia geleden was het evident dat de wereld van de planoloog direct overlapt met de wereld van de ruimtelijk ontwerper. Ergens, laten we dit ruwweg plaatsen in de jaren '70 van de vorige eeuw, schoof de planologie steeds verder op naar het proces van institutioneel ontwerp. Het proces van besluitvorming en de daarvoor benodigde institutionele netwerken en verbanden werd haar object van studie en werd in de praktijk haar voornaamste focus. De opkomst van communicatieve en collaboratieve procesmodellen in de jaren '90 van de vorige eeuw bevestigden dit in niet eerder gekende mate. Judith Innes, hoogleraar planologie in Berkeley, suggereerde in 1995 zelfs dat planning simpelweg institutioneel ontwerpen is. Andersom valt ook op dat de discipline van het ruimtelijk ontwerp zich steeds minder met het institutionele proces is gaan bezighouden.

Veel overheden hebben inmiddels het ruimtelijk ontwerp als kernactiviteit afgestoten. Ze houden zich nog vooral bezig met beleidsvelden en processen. Bovendien, de Rijksbouwmeester

definieerde in 2006 institutioneel ontwerp nota bene als ontwerp gedaan door instituties als de overheid, zonder te beseffen hoe de internationale literatuur in de planologie institutioneel ontwerp ziet. Het uit elkaar groeien van de beide disciplines kan bijna niet duidelijker in beeld worden gebracht.

Maar is dat uit elkaar groeien wel zo handig?

De vraag stellen is de vraag beantwoorden. Ruimtelijk ontwerp en planologie horen bij elkaar. Weliswaar met als nuanceverschil hun verschillende focus op het materiële en bestuurlijk object. Zonder elkaar lijken ze echter beide beperkt. Planologie kan verworden tot procesmanagement zonder besef van ruimte en gebied, terwijl ruimtelijk ontwerp kan verworden tot kunst of een architectonische opdracht waarvoor slechts wordt betaald.

Het is juist op het grensvlak tussen de materiële ruimte en het institutionele spel waar beide disciplines zich bewegen en elkaar nodig hebben. Institutioneel ontwerp kan juist volgen uit ruimtelijk ontwerp. Vanuit het visuele ontwerp worden actoren helder, worden mogelijke synergiën en conflicten scherp en kan het proces

vorm krijgen. Het leidt mogelijk tot het uittekenen van institutionele netwerken; mogelijke co-creatie strategieën of veranderingen in het institutionele raamwerk worden dan helder en tastbaar. Maar ruimtelijk ontwerp is ook gebaat bij institutioneel ontwerp. Het proces van ruimtelijk ontwerpen kan profiteren van uiteenlopende kennis, kan tot verbeterd draagvlak onder actoren leiden en kan mogelijk het ruimtelijk ontwerp eenvoudiger beter maken.

Juist de energietransitie lijkt te snakken naar de combinatie van ruimtelijk en institutioneel ontwerp, als was het maar door haar omvangrijke ruimtelijke implicaties, het gebrek aan vakinhoudelijke kennis tussen energie en ruimtelijke experts, de nog ontbrekende institutionele eigenaarschap van het vraagstuk en de nog op fossiele energie gerichte institutionele kaders. De energietransitie vraagt dus bij uitstek om een combinatie van kennis delen, visualiseren, discussiëren, ontwerpen, onderhandelen, en beslissen. Dat is: ze is een vraagstuk waarin zowel ruimtelijk als institutioneel ontwerp elkaar nu eenmaal nodig hebben. Dat valt in de voorstellen maar beperkt terug te vinden.

Natuurlijk, het actief betrekken van lokale actoren is lastig in een proces als de Eo Wijers-prijsvraag. Tijd en middelen zijn beperkt. Toch is evident dat de kloof tussen ruimtelijk en institutioneel ontwerp zichtbaar is. Vooral, doordat het ruimtelijk ontwerp sterk de nadruk kent.

Voor velen lijkt de Prijsvraag vooral op te roepen tot dergelijk ruimtelijk ontwerp. Enerzijds is dat ook zo, mede omdat het verbeteren van de ruimtelijke kwaliteit als doel centraal staat. Anderzijds is dit te kort door de bocht. Er wordt ook nadrukkelijk gevraagd om richtingen voor het 'organiseren van de transitie' en de daartoe benodigde 'samenwerking', 'partners' of het creëren van 'draagvlak, enthousiasme en welwillendheid bij de burgers'. Niet voor niets was de helft van de zes beoordelingscriteria hier ook op gericht, onder het mom van financiële haalbaarheid, governance en maatschappelijk draagvlak. Daartoe is institutioneel ontwerp, of in elk geval zicht op het institutionele netwerk, onontbeerlijk.

GOVERNANCE

Gekeken naar dit institutioneel ontwerp, valt op dat bestaande instituties en de rol die ze mogelijk kunnen spelen veelvuldig onderbelicht blijven. Veertien inzendingen gaan hier nagenoeg geheel aan voorbij, zes houden het algemeen en slechts drie maken deze rol meer expliciet (De Groene Fabriek, Love Electric Festival, Mitochondria). Maar ook deze drie houden het bij de al bekende en klassieke rolverdeling tussen overheid, bedrijfsleven en burger. Innovatieve ideeën over hoe deze drie groepen kunnen overlappen, samenwerken of zelfs hun verantwoordelijkheden in het geheel gaan verschuiven, zijn dan ook schaars. Pogingen om hierin wel structuur aan te brengen zijn niet altijd even scherp onderbouwd. Meer abstract wordt er ten behoeve van de ondersteuning van de besluitvorming gewerkt aan sturingsmodellen als 'energie in proces' of de 'circulaire beslisader' (zie rechts).

Prikkelender zijn de inzendingen waarin wordt gezocht naar het opbouwen van nieuwe instituties, waarin ook nieuwe combinaties tussen overheid, bedrijfsleven en burger kunnen ontstaan. Opvallend is dat minder dan de helft van de inzendingen dit cruciale aspect van het institutioneel ontwerp expliciet onderdeel maken van hun voorstel. Veel blijven vrij algemeen (Schakelen, Parels aan het Spoor, Mitochondria, Proef Lap), terwijl sommigen weliswaar concreet zijn, maar zich tot een vrij smalle innovatie beperken (Een Nieuwe Kijk op Energie, Oranje Energie). Ook zijn er prikkelende signalen als met nieuwe belastingwetgeving (S3H-BTK), festivals (Love Electric Festival) en de opbouw van nieuwe

coöperaties of platformen die een deel van het sturingsvraagstuk rondom de energietransitie moeten vormgeven (Doorstromen, De Groene Fabriek). Het idee van een 'energieschap' dat niet alleen burgers en bedrijven verbindt, maar tevens hen beide via technologie en infrastructuur energie laat uitwisselen is ook prikkelend (Hub Vooruit). Desondanks is de oogst als het gaat om het institutioneel ontwerp schaars.

Governance is uiteindelijk voor ongeveer een derde van de inzendingen niet aan bod gekomen. Zij beperkten zich hoofdzakelijk of volledig op het ruimtelijk ontwerp. Een drietal inzendingen beperkte zich tot slechts een institutioneel ontwerp (Proef Lap, Nature Compatible Governance, Een Nieuwe Kijk op Energie). De andere helft van de inzendingen heeft in enige mate ruimtelijk en institutioneel ontwerp gecombineerd, zoals de Prijsvraag ook vroeg. Daarin is zelforganisatie het centrale thema waarop de inzendingen zich richten. Als we echter verder kijken naar het thema governance, dan zoeken we naar voorbeelden waar naast ruimtelijk ontwerpen ook een helder institutioneel ontwerp aan bod komt. Met enig optimisme vinden we er dan zeven, waarvan vier zich op slechts één casus of thema richten.

Dat is een povere oogst met het oog op de energietransitie die juist ruimtelijk en institutioneel ontwerp zo hard nodig heeft. Het is een conclusie die ons als vakgemeenschap van planologen en ruimtelijk ontwerpers moet prikkelen.

ENERGIE IN PROCES

ALS JE GOED KIJKT ZIE JE ALTIJD WEER DEZELFDE STAPPEN:

- 1. IETS MOET DE BEWEGING OP GANG BRENGEN**
IETS MOET DE BEWEGING OP GANG BRENGEN, EEN VOORLOPER, RICHTING GEVEN EN INSPIREREN. ENERGIENEUTRALITEIT 2030 KAN ZIJN UITDAGING ZIJN, MAAR OOK DE MEEST INNOVATIEVE CLEANTECH REGIO ZIJN OF EEN ZELFVOORZIENENDE STEDELIJKE REGIO.
- 2. BEWEGING SIGNALEREN EN SPELERS SAMENBRENGEN**
DA NIET ZELF DE BEWEGING TOT STAND BRENGEN, MAAR KIJK WAAR HET AL BEWEGT, WAAR KANSEN LIGGEN EN WAAR DE OMSTANDIGHEDEN UITDAGEND ZIJN. BRENG BEWEGENDE SPELERS BIJ ELKAAR EN SLUIT DAN TOE HUN AMBITIE'S, ERFGESCHAPPEN EN KWALITEITEN. ZORG DAT ALLES OP TAFEL KOMT EN KIJK WAT ER NOUW ONTOEGEKT.
- 3. THEMA'S ONTDEKKEN EN SPELERS VERBINDEN**
JE WEEFT NI WAT ER SPOEEL ONTOEGEKOMEN, DE THEMA'S DIE VOOR EEN GROEP BELANGRIJK ZIJN PASSEREN BIJ DE UITDAGING (STAP 1). DAT KOMEN KANSTRIKE THEMA'S WAARVAN JE VOORAF NIET WIST DAT ZE OP TAFEL ZOUWEN KOMEN. LAAT DE SPELERS ZICH VERBINDEN MET DEZE THEMA'S EN LAAT ZE HUN EIGEN THEMA DIRIGEREN.
- 4. IDEEËN VERZAMELEN, UITPROBEREN, PROJECT SAMENSTELLEN**
DE SPELERS BINNEN EEN THEMA BETREKKEN NIEUWE SPELERS VAN BUITEN, SAMEN KOMEN ER IDEEËN TOT STAND. IDEEËN WORDEN UITGEWERKT OF AFgeschOTEN. ER WORDEN OPLOSSINGSRICHTINGEN VERKENED EN GEEVALUEERD. GANDE WEG GLOORT ER EEN KANSTRIK PROJECT BINNEN HUN THEMA, DE HAALBAARHEID WORDT GETOETST. BUSINESS CASES WORDEN UITGEWERKT EN ORGANISEREN WORDT DEGREEERD. DEZE JAM SESSIE EINDIGT ZO IN EEN ENERGIË SAMENSPEL: KLAAR VOOR HET OPVREDEEN.
- 5. UITVOEREN**
NU IS HET ZAK OM THEATERS TE VINDEN WAAR HET MUIZIEKSTUK KAN WORDEN OPGEVOERD. DE HANDE MOETEN LUT DE MOUWEN!

ONDERNEMERS **ONDERWIJS** **ONDERAF**

DRASDUINEN **IN/UITZOOMEN** **AFWEGEN/KIEZEN**

DE 6 O'S SCHEPPEN DE BENODIGDE CONDITIES EN VOORWAARDEN OP GEBIED VAN:

- WET- EN REBELEGGING
- KENNIS
- RUIMTE
- NIJURET
- EEN INITIATOR

BIOMASSA **INFRASTRUCTUUR AM / ASO** **WATERKRACHT IJSEL** **ENERGIEPARKEN** **APeldoorn** **DEVENTER** **ZU**

STEDEN DRIEHOEK

TOT BESLUIT

Juist in het bijzonder belangwekkende vraagstuk van de transitie naar duurzame energie, die immers meer dan voorheen een ruimtelijke impact zal hebben, kan het regionaal ontwerp broodnodige nieuwe leidende verhalen voor de toekomst aanboren. Een creatieve en grensverleggende confrontatie van technische kennis, landschappelijke kansen, sociaal-economische potenties en een institutionele voedingsbodem is nodig om de transitie verder te brengen. Ontwerpteams bevatten de multi-disciplinaire attitude die daar belangrijk voor is.

De oogst van Eo Wijers-prijsvraag bevat helaas niet de brede integrale perspectieven waarop gehoopt werd. De inzendingen ontstegen dikwijls niet de mainstream inzichten die we al langere tijd als gemeengoed gewend zijn. Toch, ze bieden wel aanknopingspunten voor het beleid. Enerzijds doen ze dit door wat ze niet benoemen. Vooral het gebrek aan wenkende perspectieven die zijn ondersteund door heldere kennis van zowel de benodigde hoeveelheden en de kwaliteit van energie suggereert dat onze vak gemeenschap nog iets te leren heeft. Voor de Stedendriehoek betekent dit dat sommige meer aantrekkelijke voorstellen in elk geval nog vragen om doorrekeningen.

Tevens betekent het dat een confrontatie van de vraag naar energie met het potentiële aanbod van energie ook extra zicht kunnen bieden om waar in de regio kansen liggen. Eigenlijk een stap die voorafgaat aan het ontwerpen. De Prijsvraag had deze basiskennis ook aan de deelnemers gepresenteerd, maar een echte confrontatie wisten de deelnemers maar beperkt

of helemaal niet te maken. Kennelijk, zo mogen we concluderen, is dit voor ontwerpers en planologen nog niet goed hanteerbaar.

Anderzijds bieden de voorstellen wel degelijk inspirerende beelden. Daarin zit de kracht voor de regio waarschijnlijk in het kunnen combineren van voorstellen. Het voert in deze beschouwing te ver om alsnog een breed en integraal perspectief te bieden. Maar een doorkijk is zeker mogelijk. Regio specifieke kansen zijn op verschillende plekken benoemd en richten zich onder andere op de aanwezige restwarmte van de papierindustrie, de aanwezigheid van constant stromend water (IJssel en beken) en een serie al bestaande lokale initiatieven. Het zijn kansen en potenties waar de Regio Stedendriehoek gebruik van kan maken.

Ook liggen er kansen in het koppelen van voorstellen. Het is bekend dat er sprake is van veranderingen in de afvalverwerking, de cleantech productie en de landbouw. Tevens is er tal van locaties, zoals leegstaande of in verval zijnde bedrijventerreinen, die kansen bieden

om deze veranderingen aan elkaar te koppelen en zo clusters of 'hubs' te vormen van energie productie en consumptie. Bovendien kan dit wellicht ook in combinatie met het verkeer en transport, wat eventueel weer een opstap kan zijn naar grotere 'energiestraten'. Gezamenlijk leidt dit tot een versterkte zichtbaarheid van energie. Tevens biedt het een mogelijkheid om ook op deze locaties te experimenteren met 'energieterpen' of 'stedelijke hoven' die dan weer plaatsen zijn voor het direct betrekken van sociale partners als burgers, onderwijs en het bedrijfsleven. Op deze wijze kan het vestigingsklimaat worden verbeterd en tevens een maatschappelijk leerproces in de regio op gang worden gebracht. Kennis kan worden verspreid naar bestaande bedrijventerreinen, de renovatie en herstructurering van wijken en dorpen en mogelijk nieuwe verdienmodellen en partnerships tussen burgers, bedrijven en overheden. Het vergt meer dan het benoemen van kansen, natuurlijk, maar de ingezonden voorstellen geven wel inspiratie.

TOT BESLUIT

Institutioneel zijn er ook inspirerende ideeën. Helder is dat de overheid niet alleen van bovenaf kan sturen, maar wel dat zij een vliegwiel kan zijn door bijvoorbeeld de genoemde ‘hubs’ op te zetten als eerste investeerder. Daarbij is er duidelijk een suggestie onder de voorstellen om te komen tot een nieuwe institutionele format waarin bewonersorganisaties, het bedrijfsleven en de overheid elkaar kunnen vinden. Feitelijk is de Eo Wijers-prijsvraag zelf al een belangrijke stap hierin. Wat extra toegevoegde waarde kan hebben is het gebruik maken van concrete voorbeeldprojecten waarin daadwerkelijk wordt geïnvesteerd en de spreekwoordelijke schop ook de grond in gaat. Daarnaast is ook gewezen op de zichtbaarheid van energie in de regio en ook op festivals om de kerngroep van betrokkenen de laten inbedden in een veel breder maatschappelijke discussie.

Dat er wel inspiratie en hoopvolle doorkijken zijn ingediend, maar nog geen direct hanteerbaar beeld om op voort te borduren, doet de vraag rijzen of dit wel kan worden verwacht. Daarin doelen we in dit geval niet op de vraag of energieneutraliteit als doelstelling wel reëel is.

Waar we op doelen is de vraag of ‘de regio’ de juiste ruimtelijke schaal en institutionele schaal is voor het genoemde vraagstuk. Mooie voorbeelden als een CO2 taks of een belastingverandering laten al zien dat sommige oplossingen de regio overstijgen. Tevens ligt het niet voor de hand dat ingrijpende landschappelijke veranderingen als grootse windmolenparken, zonneweides en groots opgezette biomassaproductie zomaar lokaal geaccepteerd zullen worden. Bovendien, hoewel een energietransitie zeker tot een nieuwe en mogelijk sterkere economie kan leiden, wie doet de eerste investeringen en hoe organiseren we de stroom van kosten en baten? Is de regionale bestuurskracht anno 2015 voldoende om dit soort vraagstukken op te pakken? Waarschijnlijk niet. De nationale overheid zal zonder twijfel hier dan ook een rol in moeten spelen,

Eigenlijk is onze conclusie dan ook een oproep. Willen we het potentieel van het ruimtelijk ontwerp weer ten goede van de samenleving laten komen, dan moet Nederland weer durven plannen maken: ambitieuze stippen op de horizon waar we langs duizend verschillende wegen en tijdlijnen heen kunnen reizen. Op uiteenlopende ruimtelijk

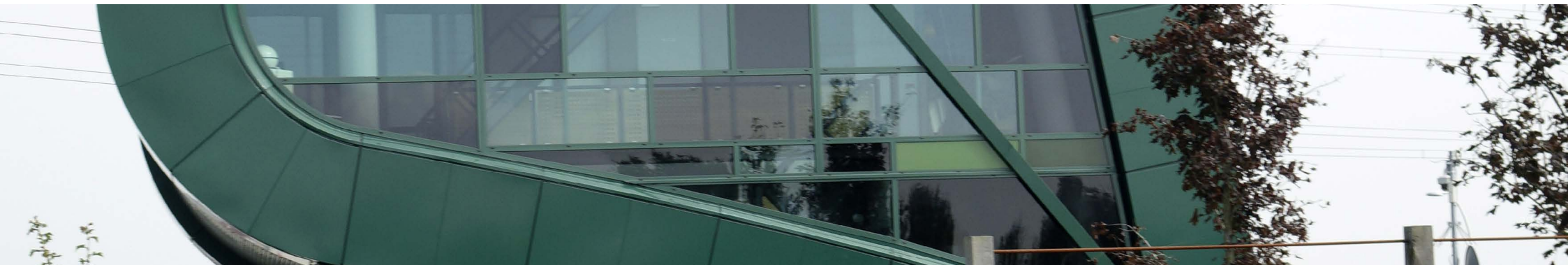
schaalniveaus en altijd met een wenkend perspectief.

Om dat vermogen terug te brengen hebben we een samenleving nodig waarin de overheid weer regie wil, mag en kan nemen. Regie op grote vraagstukken waarvan we weten dat ze zonder die regie onvoldoende beantwoord zullen blijven. Of anders, hun weg vinden op een manier die onvoldoende recht doet aan lokale en regionaal kansen en beperkingen. Een duurzame ruimtelijke inrichting is, zeker in een land als Nederland, is een existentieel vraagstuk.

Een dergelijke overheid zal zich nationaal én regionaal krachtiger moeten organiseren. Versplintering, verdeeldheid en proceduredrift verlammen besluitvorming. In grotere bestuurlijke territoria kan integraler worden gedacht – kleine territoria leiden tot defensief gedrag en collectieve onverantwoordelijkheid. De provincie is naar bevoegdheden, geografische indeling en reputatie zelden geschikt geweest om soelaas te bieden – te klein voor een tafellaken, te groot als servet. En stadsregio’s bleven te vrijblijvend.

Binnen het kader van nationaal besef en ambitie zal een effectieve regionale overheid zelf de relevante expertise moeten internaliseren. Een overheid die slechts gesprekspartner is en waar nodig expertise inhuurt, zal niet met overwicht en visie kunnen handelen. Weersta de trend van procesbegeleider en gespreksleider – neem als overheid je verantwoordelijkheid.

Zo lang het regionale institutionele vacuüm bestaat komen goede ideeën uit de Eo Wijers-prijsvraag minder ver dan ze verdienen. Bij ontstentenis van daadkrachtige regionale structuren kan de Stichting overwegen het ambitieniveau van de uitvraag aan te passen aan de bestuurlijke slagkracht in het plangebied. Meestal zal dat betekenen: een bescheidener ambitie kiezen of een kleiner gebied. En toch... regionale vraagstukken dóen ertoe, regionale ontwerpen móeten de verhalen vertellen van welke toekomsten er mogelijk zijn. Juist wanneer de tijd nog niet rijp is.

BRONVERMELDING

Beckman, S. L. & Barry, M. (2007) Innovation as a learning process: Embedding design thinking. *California Management Review*, UNIVERSITY OF CALIFORNIA 50(1): 25–56.

Bristow G (2010) Resilient regions: re-‘place’ing regional competitiveness. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3(1): 153–167.

Dauvellier, P. & Luttik, J. (2003) Ruimtelijke kwaliteit in praktijk, Gouda: Habiforum

De Boer, J., C. Zuidema (2015) Towards and integrated energy landscape, *Urban Planning and Design*, 168(5), pp. 231–240.

Delgado, M., Porter, M. E. & Stern, S. (2010) Clusters and entrepreneurship. *Journal of Economic Geography*, 10(4): 495–518.

Delgado, M., Porter, M. E. & Stern, S. (2014) Clusters, convergence, and economic performance. *Research Policy* 43(10): 1785–1799.

Fontein, R. J & Schrijver, R. A. M. (2013) Topsectorenbeleid en fysieke leefomgeving, een verkenning van mogelijke effecten topsectorenbeleid energie en biobased economy

op de fysieke leefomgeving. Wageningen: Alterra.

Gellynck, X. & Vermeire, B. (2009) The Contribution of Regional Networks to Innovation and Challenges for Regional Policy. *International Journal of Urban and Regional Research*. 33(3): 719–737.

Goethals, M., Schreurs, J. (2011) Developing shared terms for spatial quality through design, In S. Oosterlynck, J. van den Broek, L. Albrechts, F. Moulaert and A. Verhetsel (eds.) *Strategic Spatial Projects, Catalysts for Change*, p. 97-127, New York: Routledge.

Hudson R (2009) Resilient regions in an uncertain world: wishful thinking or a practical reality? *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3(1): 26–25.

I&M (2012) Handreiking ladder voor duurzame verstedelijking, Den Haag: Ministerie van Infrastructuur en Milieu.

Janssen-Jansen, L., Klijn, E.H. & Opdam, P. (2009) Ruimtelijke kwaliteit in gebiedsontwikkeling, Habiforum.

Noorman, K. J., & De Roo, G. (2011). *Energie-landschappen, de 3de generatie-over regionale kansen op het raakvlak van energie en ruimte*.

Pirsig, R.M. (1974) *Zen and the art of motorcycle maintenance: an inquiry into values*. New York: HarperCollins Publishers

Reijndorp, A. e.a. (1998) *De kern van het ruimtelijk beleid, een onderzoek naar het begrip ruimtelijke kwaliteit*, Den Haag: WRR
Porter, M. E. (1996) *Competitive Advantage, Agglomeration Economies, and Regional Policy*. *International Regional Science Review*, 19(1-2): 85–90.

Raspe, O. & van Dongen, F. (2013) *Werken aan de internationale concurrentiekracht van de Nederlandse regio's: Notitie voor het ministerie van Infrastructuur en Milieu*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Rotmans, J., Kemp, R. & van Asselt, M. (2001). *More evolution than revolution: transition management in public policy*, *Foresight*, 3(1), pp. 1-17.

Stremke, S., Van Den Dobbelsteen, A., & Koh, J. (2011). *Exergy landscapes: exploration of second-law thinking towards sustainable landscape design*. *International Journal of Exergy*, 8(2), 148-174.

Taleb, N. N. & Mudde B (2013) *Antifragiel: Dingen die baat hebben bij wanorde*. Amsterdam: Uitgeverij Nieuwezijds.

Van Assche, K. & Jacobs, M. (2002) *Kwaliteit in Complexiteit, ruimtelijke kwaliteit en de kennisontwikkeling daarover*. Wageningen: Alterra

Van Dijk, T. (2011) *Imagining future places: How designs co-constitute what is, and thus influence what will be*. *Planning Theory*, 10(2): 124–143.

Van Kann, F. (2015). *Energie en ruimtelijke planning, een spannende combinatie: over integrale ruimtelijke conceptvorming op een regionale schaal met exergie als basis*.

VROM-raad (2011) *Ruimtelijke kwaliteit, verkenning*, Den Haag: OBT

colofon

Auteurs

Rijksuniversiteit Groningen
Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen

Terry van Dijk
Chris Zuidema
Ferry van Kann
Wendy Tan
Kitty Gugerell

In opdracht van de Eo Wijers-stichting

Eindredactie: Ronald Löhr, Eo Wijers-stichting
Vormgeving: Bestwerk, Deventer
Publicatiedatum: maart 2016 op www.eowijers.nl

Contact

Eo Wijers-stichting
p/a Platform 31
Postbus 30833
2500 GV DEN HAAG

(070) 302 84 84
eowijers@eowijers.nl
www.eowijers.nl

De oogst van de 10^e Eo Wijers prijsvraag

De oogst van de tiende Eo Wijers-prijsvraag is tevens een graadmeter voor de staat van het denken over ruimtelijke ontwikkeling in relatie tot actuele en urgente maatschappelijke thema's. Met de prijsvraag is de vakwereld uitgedaagd de thema's te vertalen naar hun ruimtelijke consequenties. Wat betekenen de inzendingen voor het meer generieke debat over energie en ruimte? De plananalyse schetst hoe die uitdaging heeft uitgepakt. Specialisten op het gebied van ruimte en energie van de Rijksuniversiteit Groningen analyseerden de inzendingen aan de hand van vier criteria: energieneutraliteit, economische concurrentiekracht, governance en ruimtelijke kwaliteit.

Eo Wijers-stichting - voor ruimtelijke kwaliteit in de regio

Wie was Eo Wijers

Prof. ir. Leonard Wijers (1924-1982) was als hoogleraar in Delft en als directeur van de Rijksplanologische Dienst tot 1982 een belangrijk inspirator van het ruimtelijk ontwerpen op het bovenlokale schaalniveau.

In een tijd dat veel ontwerpers verstrikt leken te raken in de bestuurlijke en juridische complexiteit van de ruimtelijke ordening, propageerde hij de kwaliteit van de vorm. Wijers pleitte niet alleen voor kwaliteit van een ruimtelijke ordening van het meetbare, maar ook voor karakter en uitstraling van de ruimte. Wijers' ideeën vormen een blijvende bron van inspiratie voor de verdere ontwikkeling van het ruimtelijk beleid in Nederland.

A stylized, handwritten signature of 'Eo Wijers' in a light orange color, positioned in the bottom right corner of the page.